

246

1920-99

13

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԿԱՐԳՅԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

240
1920-22
საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემია

საქართველოს მუზეუმის

მღამბე

ტომი I.

(1920—1922).

BULLETIN DU MUSÉUM DE GÉORGIE

t. I.

(1920—1922).

ტფილისი.

უ. ს. ს. ს. პოლიგრაფიკული ფაბრიკის მე-3 სტამბა.

1922.

ს. 2201 .12.1

საქართველოს მუზეუმის ბუნებისმეტყველების

საქართველოს მუზეუმის

ბუნებისმეტყველების

ბუნებისმეტყველების

დაიბეჭდა საქართველოს მუზეუმის საბჭოს დადგენილებით.

დირექტორი ნოე ყიფიანი.

BULLETIN DU MUSEUM DE GEORGIE

საქართველოს მუზეუმის

ბუნებისმეტყველების

გამოვიდა 1. XI. 1922 წ.

პირველი ტომის შინაარსი

Table des matières.

Шишкин, Б. О редких, новых и критических растениях Кавказского края	1	Schischkin, B.—Contribution à l'étude des plantes nouvelles, rares et critiques de la Caucasic (avec 4 pl.)	1
საყვარელძე, პ.—შენიშვნები ქართლის ფრინველებზე	25	Sakvarélidzé, P.—Notes sur les oiseaux de Kartli	25
Чубинов, Г. Н.—Заметки о Манглицком Храме	33	Tschoubinachvili, G.—Notes sur la cathédrale de Manglis	33
შანიძე, აკაკი—ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები	63	Schanidzé, Akaki.—Nouveaux exemples de cryptographie géorgienne.	63
Свириденко, П.—К систематическому положению дагестанского Суслика (Cytellus Satunini sp. n.)	69	Sviridenko, P.—Nouvelle espèce de Cytellus au Daghestane.	69
ყიფიანი, ნოე—დასავლეთ საქართველოს გეოლოგიური მასალები	78	Kipiani, Noé.—Matériaux pour la géologie de la Géorgie occidentale	78
მელიქსეთ-ბეგო, ლეონ.—სომხურ სიძველენი ტფილისის ახლო გოჯამოკზე	88	Méliquesé-beg, Léon.—Les antiquités arméniennes des environs de Tiflis	88
კანდელაკი, სიმონ.—Phlebotomus perniciosus (Newstead) საქართველოში	102	Kandélaki, Simon—Phlebotomus perniciosus (Newstead) en Géorgie	102
ყიფიანი, ნოე.—საქართველოს მუზეუმის მოკვდების მოკლე ანგარიში (1919—1921 წწ.)	108	Kipiani, Noé—Compte rendu le travaux Scientifiques du Muséum de Géorgie (1919—1921)	108

В. Шишкинъ (Тифлисъ).

О рѣдкихъ, новыхъ и критическихъ растенiяхъ
Кавказскаго края.

(Съ 4 табл.).

1. *Melica atropatana* SCHISCH. sp. n. ad inter. (Tabula nostra 1).

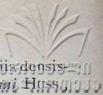
Perennis; culmi fasciculati adscendentes foliosi glabri vel ad nodos puberuli *superne scabriusculi*, 20—40 cm. alti; *vaginae foliorum inferiorum molliter pubescentes*, superiorum glabrescentes; folia linearia *deorsum reflexa* vel patula plana demum involuta acuminata rigidula inferne scabridula *superne tomentella*, 5—12 cm. longa, 2—3 mm. lata; ligula brevis scariosa sublacera; panicula spiciformis subsecunda *ramis longiusculis* strictis; *spiculae* 8—10 mm. *longae* breviter pedicellatae, pedicellis scabris apice pilosis, erectae tandem patulae, flore unico perfecto, flosculis neutribus binis. *exteriore retrorsum scabrido-aculeolato*; glumae purpurascentes valde inaequales, *inferiore ovata acuta* 1—3 nervi *triplo brevioris*, superiore lanceolato-acuminata multinervi sub lente vix scabrida: glumella dorso a basi ad apicem undique longe hirsuta.

Hab.: *Er.* Distr. Nachičevan. In collibus montosis inter Ordubad et Akulis. 19. V. 1914 G. WOROŃOW! (M. G.).

Persia bor.-occid. Ad ripas lacus Urmiah prope p. Danalu. 25. V. 1916 SCHELKOVNIKOV et ŠIPČINSKY! (M. G. 1).

Haec species indumento *M. Hohenackeri* Boiss. accedens, quae a nostra spiculis minoribus (6—7 mm. longis) et glumis parum inaequalibus bene distinguitur. *M. vestita* Boiss.,

¹ При перечисленiи въ текстѣ материала приняты слѣдующiя сокращенiя: М. Г.—гербарiи Музея Грузiи; Н. Т.—гербарiи Тифлискаго Ботаническаго Сада; Н. W.—гербарiи Ю. Н. Воронова; Н. М.—гербарiи Я. С. Медвѣдева; Н. S.—гербарiи проф. В. В. Сапожникова; Н. Sch.—мой сборы.

quae glumis inaequalibus quoque gaudet, differt foliis densissime tomentosis et culmis scaberrimis. A *M. Cupani* Guss. differt vaginis foliisque tomentosis et proportione glumarum. A *M. trachyantha* Boiss., cui valde affinis, spiculis brevioribus (nec. 12 mm. long.) et foliis densius tomentosis distinguitur. *M. persica* KUNTH. (= *M. Kotschi* HORNST.) foliis omnibus cum limbo pubescenti-villosis, ligulis protensis, gluma superiore duplo (nec triplo) majore longe distat. *M. inaequiglumis* Boiss. differt vaginis foliisque glabris.

BOISSIER въ „Diagnoses plantarum orientalium novarum“ описалъ цѣлый рядъ видовъ, принадлежащихъ къ группѣ *M. Cupani* Guss. Впослѣдствіи въ своей Flora orientalis онъ присоединилъ ихъ къ *M. Cupani* Guss., установивъ нѣсколько разновидностей. Но повидимому правильнѣе смотрѣть на первоначально установленные BOISSIER виды, какъ самостоятельныя расы, такъ какъ помимо особыхъ отличительныхъ признаковъ, многія изъ нихъ имѣютъ свой ареалъ распространенія. Для Кавказа до сихъ поръ указывалось лишь двѣ расы: *M. Hohenackeri* Boiss. и *M. breviflora* Boiss.

Отъ *M. Hohenackeri* описываемое нами растеніе отличается болѣе крупными колосками и очень неодинаковыми кроющими чешуями. Колоски у *M. atropatana* m. имѣютъ длину 8—10 мм., тогда какъ у *M. Hohenackeri* длина колосковъ 6—7 мм. Нижняя кроющая чешуя у нашего вида въ 3 раза короче верхней, у *M. Hohenackeri* нижняя кроющая чешуя немного короче верхней.

Отъ *M. breviflora* наше растеніе отличается крупными колосками и пушистыми влагалищами листьевъ.

Довольно близко *M. atropatana* m. стоитъ къ *M. vestita* Boiss., но для послѣдняго вида BOISSIER указываетъ сильную шереховатость стебля и очень плотное опушеніе листьевъ, чего у собранныхъ Ю. Вороновымъ и А. Шелковниковымъ растеній не наблюдается. Отъ *M. persica* KUNTH. (= *M. Kotschi* HORNST.) отличается очень неравными кроющими чешуями, короткимъ язычкомъ и болѣе слабымъ опушеніемъ листьевъ. *M. Cupani* Guss. (s. str.), *M. Jacquemontii* DECAISNE и *M. inaequiglumis* Boiss. имѣютъ го-

лые листья и болѣе мелкіе колоски. Близокъ также нашъ видъ къ *M. trachyantha* Boiss., но послѣдній имѣеть болѣе крупныя колоски (до 12 мм.) и гладкія (а не опушенныя) листовыя влагалища.

Не имѣя возможности сравнить устанавливаемый нами новый видъ съ подлинными экземплярами описанных Boissier изъ группы *M. Cyprii* Guss. видовъ, мы даемъ его описаніе лишь провизорно, съ той оговоркой, что согласно литературнымъ даннымъ, мы не могли отождествить его ни съ одной изъ указанныхъ выше формъ, принадлежавшихъ къ сборному виду *M. Cyprii* Guss. (s. l.).

M. atropatana n. собрана Ю. Вороновымъ на холмахъ между Ордубадомъ и Акулисомъ 19 мая 1914 года; найдена также въ Персидскомъ Азербейджанѣ въ окр. пристани Даналу на берегу Урмійскаго озера 25 мая 1916 г. Шелковниковымъ и Шипчинскимъ.

2. *Nardurus Woronowii* Schischk. sp. n. (Tabula nostra 1).

Annuus, glaber v. superne breviter et patule pubescens; culmi *filiformes pumili* (5—15 cm. alti) *solitarii* v. *pauci*; folia laevia v. ciliolata anguste linearia canaliculata, ligula brevissima biauriculata, *vagina suprema a spica distante*; spica simplex lineari-erecta *unilateralis laxa*, spiculis pedicellis brevibus (0.5—1.5 mm. longis) crassiusculis adpressis insidentibus, 3—5-floris *laxiusculis*; glumae lineari-lanceolatae valde inaequales, acutae, glabrae v. puberulae, inferiore triplo breviorе uninervi, superiore trinervi, flosculum subaequante; glumella lanceolata dorso convexa, glabra v. pilosula, ad 3.5—4.5 mm. longa, in aristam *subduplo longiorem* v. aequilongam tenuissimam scabridam attenuata; flosculi superiores cum arista 8—12 mm. longi.

Hab.: *Er.* Distr. Nachicevan, Montes Darry-dagh, fauces Sengâr-dara, in decliv. lapidosis. 23. V. 1914 G. Woronow!

Persia bor.-occid. Insula Kojun in lacu Urmiah. 4. V. 1916 Schelkovnikov et Šipčinskij!

Affinis *N. tenuifloro* var. *aristato* Parl., a quo differt culmis solitariis v. paucis (nec numerosis), pumilis, aristas longioribus (nec glumella minoribus v. subaequantibus), flo-

sculis majoribus (glumella 3.5—4.5 mm. nec 2.5—3.0 mm. longa). *Nardurus persicus* Boiss. et BUNSE spica disticha, glumae nervis interdum obsoletis, vagina folii superioris spicam tengeri (nec distante) a specie nostra longius distat.

Ближе всего описываемый здѣсь видъ стоитъ къ *Nardurus tenuiflorus* var. *aristatus* PARL., но хорошо отъ него отличается одиночными или немногими стеблями, большею частью едва достигающими 10 сант. высоты, длинными, обыкновенно вдвое превышающими прицветную чешую, остями и болѣе крупными колосками. *N. persicus* Boiss. et BUNSE имѣетъ двусторонній, а не односторонній колосъ и колосковыя чешуи безъ ясно выраженныхъ нервовъ.

N. Woronowii n. найдены Вороновымъ на горѣ Дарыдагъ въ Нахичеван. уѣз. Эриванской губ. 23 мая 1914 г.; встрѣчается также въ сѣверо-западной Персін. гдѣ собранъ Шелковниковымъ и Шипчинскимъ 4 мая 1916 г. на островѣ Коюн-дагъ (оз. Урмія).

3. *Lepturus persicus* Boiss. Diagn. ser. I, 13, p. 71 (1853).—
Fl. Or. V, p. 685.

Къ извѣстнымъ уже для Кавказскаго края мѣстонахожденіямъ этого растенія мы можемъ присоединить слѣдующія:

Эриванск. губ. Нахичев. у. На холмахъ между Ордубадомъ и Акулисомъ. 19 мая 1914 года Ю. Вороновъ! (М. Г.). Карсская обл. Кагызманск. окр. Между сс. Ново-Николаевка и Тутъ. 7 іюня 1914 года И. Волчанецкій! (М. Г.).

Интересно отмѣтить, что цвѣты у даннаго растенія однополые и чаще двудомные.

4. *Silene iberica* M. ВІЕВ. (Descriptio emend.).

M. ВІЕВ. Fl. Taur. Cauc. I, p. 335 (1808).

Syn. *S. dichotoma* f. *minus hispida floribus minoribus* LEDB. Fl. ross. I, p. 315.

S. dichotoma f. *iberica* RÖHRB. Monogr., p. 94.

S. racemosa γ. *iberica* Boiss. Fl. Or. I, p. 589.—ALBOV. Prodr. Fl. Colch., p. 32.

S. dichotoma var. *iberica* TRAUTV. Pl. RADD., in Act. Hort. Petropol. IV, 2, p. 354.—In. Elenchus stirp. a. 1880 in isthmo cauc. lect., in Act. Hort. Petropol. VII, 2, p. 420.—WILLIAMS, Rev. Sil., p. 55.—Линскій, Фл. Кавказа, с. 244.—Сомм. et Lev. Enumer. plant., in Act. Hort. Petropol. XVI, p. 68.

Biennis, crispule et breviter pubescens; caulis dichotome ramosus 30—80 cm. altus; folia lanceolato-ovata acuta in petiolum \pm longum attenuata, suprema brevia et linearia; bracteae lanceolatae membranaceae; flores brevissime pedicellati in racemis dichasii non elongatis; calyx glaber vel parce pilosus, cylindricus 9—11 mm. longus vel breviter campanulatus ad 7 mm. longus et 6 mm. latus, nervis viridibus prominentibus, dentibus acutis; petala alba 17 mm. longa, lamina ad $\frac{1}{5}$ bifida, appendicibus minimis apice obtuse denticulatis; capsula ovata 7 mm. longa 4 mm. lata, carpophorum glabrum ter quaterve superans; semina triangulari-reniformia 1.4 mm. longa dorso planiuscula, tuberculata.

Hab.: *Dg.* In summitate viae inter Kidero (Dido) et Kituri (Ilanchewi), alt. 1430 hex. 13. VIII. 1860 RUPRECHT! (M. G.).

Tf. Pr. urb. Tiflis. RADDE! SMIRNOW! FOMIN! (M. G.—H. T.)—Ibidem, prope Hortum botanicum in declivibus lapidosis 11. V. 1910 fl. WORONOW! (H. W.).—Ibid., in abruptis lapidosis ad fl. Vera 26. V. 1917 fl. SCHISCHKIN!! (H. Sch.).—Šio-mghvime, in glareosis ripariis 12. VI. 1918 fl. SCHISCHKIN!! (M. G.).—Manglis, in faucibus rivi montani 19. VIII. 1909 fr. NIKOLAEV! (M. G.).—Tsagveri 31. V. 1913 fl. KOZLOWSKY!—Bakuriani, prope lacum Tabistschuri 18. VII. 1914 fl. Id! (H. T.).—Bakuriani, ad vias 30. VI. 1920 fl. SCHISCHKIN!! (M. G.).—Inter p. Molithi et Tsitheli-sakdari ad lacum Tabistschuri 20. VII. 1920 fl. SCHISCHKIN!! (M. G.). Abashtuman VII. 1885 fl. et fr. RADDE! (M. G.).

El. Helenendorf. HOHENACKER!—Zabuch 23. V. 1890 fl. RADDE! (M. G.).—Prope Chudoferin 13. V. 1890 fl. RADDE!—In rupestribus montis Much-teken prope Chan-kendy VIII. 1900 fl. et fr. FEDOSSEJEW! (H. T.).—Pidža, in decliv. lapidosis 14. V. 1911 fl. WVEDENSKY!—Inter p. Čohtumas et Suchaja Balka, in decliv. lapidosis 16. V. 1911 fl. Id!—Inter Mejdan-adži et Safarlu 24. VII. 1911 fl. G. WORONOW! (H. W.).

Er. Ečmiadzin VII. 1875 fl. RADDE!—Mastara VI 1875 fl. Id! (M. G.).—Novo-Bajazed, in pratis 15. VIII. 1915 fr. SCHISCHKIN!! (H. Sch.).

Bf. Adžaria inferior. Inter pag. Zendidi et Agara ad vias. 21. VII. 1911 fl. et fr. imm. WORONOW et POPOFF! (H. W.).

Anatolia. Sandžak Trapezunt. Ispela, in agris 11. VI. 1916 fl. SEREBROVSKY! (M. G.).—Džewizlik, in decliv. dumosis et ad vias 15. VI. 1917 fl. et fr. imm. SCHISCHKIN!! (H. Sch.).

Armenia turcica. Sandž. Gümiş-chanc. Zigana-Chanlari, in lapi-

dosis detriticis et in fruticetis 21. VI. 1917 fl. et fr. imm. SCHISCHKIN!
(H. Sch.)

Описанная Маршаллъ фонъ-Биверштейномъ *S. iberica* не была признана послѣдующими авторами за особый видъ. Ронгваси смотрѣлъ на *S. iberica* М. Виев., только какъ на одну изъ формъ *S. dichotoma* Еннн., большинство же другихъ авторовъ подчиняло данное растеніе въ качествѣ разновидности то *S. racemosa* Оттн., то *S. dichotoma* Еннн. Изученіе довольно обширнаго матеріала, который былъ въ нашемъ распоряженіи, заставляетъ насъ признать въ *S. iberica* М. Виев. самостоятельную расу, обладающую стойкими отличіями и имѣющую особый ареалъ распространенія.

Среди всего цикла формъ, принадлежащихъ къ сборному виду *S. dichotoma* Еннн. (въ смыслѣ Ронгваси), данная раса отличается прежде всего слабымъ опушеніемъ чашечки. Во многихъ случаяхъ чашечка *S. iberica* М. Виев. совершенно голая, чего никогда не наблюдается у другихъ формъ группы *S. dichotoma* Еннн., иногда же, особенно по нервамъ, она покрыта немногочисленными волосками, лишь рѣдко наблюдается болѣе обильное опушеніе. По своей формѣ чашечка рѣдко бываетъ боченкообразной или почти округлой, при чемъ длина ея очень мало превосходитъ ширину (7 : 6). Подобное строеніе чашечки, замѣтно хотя и не во всѣхъ случаяхъ, совершенно несвойственно ближайшимъ къ *S. iberica* М. Виев. видамъ.

Указанныхъ признаковъ въ большинствѣ случаевъ бываетъ достаточно, чтобы отличить *S. iberica* М. Виев. какъ отъ *S. racemosa* Оттн., такъ и отъ типичной *S. dichotoma* Еннн.. Отъ послѣдней кромѣ того *S. iberica* М. Виев. отличается значительно меньшими размѣрами чашечки.

Что касается географическаго ареала, то *S. iberica* М. Виев. главное свое распространеніе имѣетъ въ Тифлисской, Елисаветпольской и Эриванской губерніяхъ, а также встрѣчается въ Аджаріи и Дагестанѣ. Изъ Дагестана въ моемъ распоряженіи были экземпляры Рупрехта, собранные послѣднимъ при нѣсколькихъ исключительныхъ обстоятельствахъ, именно на мѣстѣ стоянки воинскихъ обозовъ. Болѣе изолированно лежитъ находеніе *S. iberica*

rica M. ВІЕВ. въ предѣлахъ Трапезундскаго вилаета, гдѣ это растеніе произрастаетъ въ нѣсколькихъ пунктахъ, находящихся около шоссе изъ Трапезунда въ Эрзерумъ (Джевизликъ, Испела, Зигана-Ханлари).

5. *Silene talyschensis* SCHISCHK. sp. n. (Tabula nostra II).

Sect. *Lasiocalycinae* BOISS. Fl. Or. I, p. 569.

Biennis, tota molliter et crispule villosa; caulis fere a basi dichotome ramosus 20—40 cm. altus; folia ovata, crassiuscula, acuta vel submutica 3 cm. longa 1.5 cm. lata in petiolum brevem attenuata, subtus dense pubescentia, supra pilosa, bracteae lanceolatae membranaceae; flores in ramis dichasii non elongatis brevissime pedicellati, calyx cylindricus 11 mm. longus 4 mm. latus, nervis pilis longiusculis (usque ad 4 mm. longis) dense tectis, dentibus ovato-lanceolatis acutis ciliatis; petala alba 19—20 mm. longa, lamina ad $\frac{1}{3}$ bifida, lobis oblongis, appendicibus binis quadrangulo-orbiculatis apice obtuse crenulatis; capsula late ovata carpophorum brevem 5—6 plo superans; semina juvenilia triangulari-reniformia dorso subcanaliculata tuberculata.

Hab.: *Bk.* Distr. Lenkoran. Zuwant. HONENACKER!—Prope Astanly 2. V. 1907 fl. et fr. imm. SCHEKOVNIKOV! (M. G.).—Talyš. Mons Balabur in pascuis montanis 14. VI. 1894 fl. et fr. imm. LOMAKIN! (H. T.).

Affinis *S. racemosa* Оттн. a qua differt calyce longius et molliter piloso et foliis crassiusculis brevioribusque. A *S. dichotoma* Ehrh. (sens. str.) differt floribus minoribus et indumento.

S. talyschensis m. представляетъ собою расу близкую къ *S. racemosa* Оттн.. Отличается отъ послѣдняго вида главнымъ образомъ характеромъ опушенія, какъ всего растенія, такъ особенно чашечки. Мягкіе и длинные (до 4 мм.), многоклеточные волоски обильно одѣваютъ выступающіе нервы чашечки и близко, почти рядомъ, сидятъ одинъ около другого, отчего чашечка кажется шерстистой.

Между нервами чашечка покрыта короткими прижатыми волосками или голая. У *S. racemosa* волоски на нервахъ обыкновенно значительно короче, болѣе жесткіе и замѣтно отставлены одинъ отъ другого. Листья у *S. ta-*

lyschensis m. короткіе, средніе на стеблѣ до 3 см, длинныя 1—1.5 см. ширины, нѣсколько толстоватыя и рѣдкими съ обѣихъ сторонъ (съ нижней—болѣе обильно) довольно длинными волосками. *S. racemosa* Оттн. имѣеть листьа болѣе крупныя, тонкія и покрытыя короткими и рѣдкими волосками, а съ верхней стороны иногда почти голыя.

S. dichotoma Еннн. имѣеть чашечку до 15 мм. дл. и болѣе короткое опушеніе.

Географическое распространеніе *S. talyschensis* m. пока ограничивается только Талышемъ.

6. *Silene euxina* RUPR. (Descriptio emend.).

RUPR. Fl. Caucasi, p. 184 (1869).—Haud.-Mazz. Ergebn. bot. Reise im Sands. Trapezunt, p. 154.

Syn. *S. dichotoma* γ. minus hispida, foliis angustioribus, floribus rubris LEDB. Fl. ross. I, p. 315.

S. racemosa ε rubriflora Boiss. Fl. Or. I, p. 589.

S. racemosa ε *euxina* Boiss. Supplem., p. 92.—WILLIAMS, Rev. Sil., p. 56.—Линскій, Фл. Кавк., с. 245.

S. dichotoma ε *rubriflora* Линскій l. c., с. 244.

S. Sibthorpiana var. *purpurascens* Tенин. Pl. As. Min. exsicc. an. 1858, № 431.—Asie min. Botanique, p. 192 (1860).

Biennis, crispule pubescens; caulis a basi ramosus, ascendens 12—50 cm. altus, collum vestigiis foliorum vetustorum vestitum; folia inferiora oblongo-spathulata, acuta, caulina angustiora uninervia apice recurva 3 cm. longa, 3—7 mm. lata; bracteae lanceolatae membranaceae; flores breviter pedicellati, pedicellis 2—4 mm. longis, sub anthesi interdum patentibus, post anthesin strictis; calyx crispule hirsutus, cylindricus 10—12 mm. longus, 3 mm. latus, nervis calycis prominentibus, dentibus obtusiusculis; petala purpurea 17—19 mm. longa, lamina usque ad basin bifida, lobis oblongis, appendicibus minimis rotundatis; styli longe exserti; capsula ovata carpophorum ter superans; semina reniformia, dorso subcunaliculata, seriatim tuberculata, parva (1 mm. longa).

Hab.: Su. Gudaudy, in littore marino VII. fl. ALBOVI—Suchum, in arenosis ad litus Maris Nigri Id.!.—Oçemçiri, in arenosis maritimis 25. VI. 1887 fl. (H. T.). Kt. Poti, ad rip. arenos. lac. Paleostom 19. VII. 1918 fl. Сеусекин!! (M. G.). Bl. Tschis-dziri аб. VIII. 1908 fl. et. fr.

Rollow!—Kordon Gonia, in littore marino 27. VIII. 1910 fl. et fr. G. WoroKOW et N. PoroFF! (H. W.).

Anatolia. Sandzak Trapezunî. Eleu, in arenosis maritimis 27. VII. 1917 fl. CERNIAVSKY! (M. G.).

S. euxina RUPR. отъ близкихъ видовъ отличается цѣлымъ рядомъ признаковъ: красными цвѣтами, узкими однонервными листьями, болѣе мелкими, достигающими всего 1 mm. въ длину сѣменами (у другихъ видовъ сѣмена имѣють 1.5 mm. въ дл.). Произрастаетъ этотъ видъ исключительно на песчаномъ берегу Чернаго моря въ сообществѣ съ другими растеніями, свойственными песчаному морскому берегу.

Впервые на разсматриваемое нами растеніе обратилъ вниманіе Ледебуръ, который имѣлъ въ своемъ распоряженіи экземпляры Нордманна изъ западнаго Закавказья. Онъ отнесъ его къ *S. dichotoma* ENRH., установивъ разновидность, отмѣченную имъ слѣдующимъ образомъ: *γ minus hispida, foliis angustioribus, floribus rubris* (LEDB. l. c.). Въ 1867 году BOISSIER, руководствуясь тѣми же экземплярами Нордманна, выдѣлилъ разновидность *S. rubriflora* BOISS., но присоединилъ ее не къ *S. dichotoma* ENRH., а къ *S. racemosa* OTTII.

Въ 1869 году РУПРЕХТЪ описалъ подвидъ β. *S. euxina* RUPR., собранный имъ на песчаномъ берегу моря между Поти и постомъ Св. Николая. Изъ краткой, данной имъ характеристики, видно, что *S. euxina* должна имѣть однонервные листья и мелкія сѣмена. Объ окраскѣ цвѣтовъ не упоминается, но тутъ же авторъ присоединяетъ: *Eadem videtur lecta in Guria a NORDMANN, seminibus iisdem; etiam in hac folia caulina angusta omnia uninervia*. Изъ приведенной выдержки ясно, что самъ РУПРЕХТЪ предполагалъ тождество своихъ экземпляровъ и экземпляровъ Нордманна, послужившихъ ранѣе BOISSIER для установленія var. *rubriflora*.

Основываясь на показаніи автора вида, а также на сравненіи диагнозовъ и одинаковомъ мѣстообитаніи, мы признаемъ *S. racemosa* var. *rubriflora* BOISS. и *S. euxina* RUPR. за одно и тоже растеніе, за которымъ удерживаемъ названіе РУПРЕХТА.

Во время поѣздки въ Потти лѣтомъ 1918 года удалось найти *S. euxina* RUPR. на песчаномъ берегу Палеостомъ. Это мѣстонахождение является очень близкимъ къ *locus classicus* данного вида.

Что касается ареала распространѣнія, то можно отмѣтить, что онъ ограничивается узкой береговой полосой отъ Сухума до Анатолии.

Въ 1917 году, во время поѣздки въ Траpezундскій районъ, нами были найдены на песчаномъ берегу моря около Фола экземпляры *S. euxina* RUPR. замѣтно отличающіеся отъ типичныхъ. Они имѣютъ мелкіе цвѣты съ чашечкой всего 8—9 мм., съ едва выступающими изъ чашечки лепестками. Окраска лепестковъ на одномъ и томъ же растеніи бываетъ, то чисто бѣлая, то красноватая. Привѣчикъ редуцированъ, повидимому, въ связи съ уменьшеніемъ размѣровъ лепестковъ, до двухъ бугорковъ. Опушеніе чашечки нѣсколько болѣе густое изъ короткихъ курчавыхъ волосковъ. Листья, какъ у типичной *S. euxina* RUPR., узкіе и однонервные. Въ виду имѣющихся на лицо отклоненій отъ типа, мы считаемъ необходимымъ выдѣлить экземпляры изъ Фола въ особую разновидность:

var. *Tchihatchevii* (nova) ramosissima, folia lanceolato-linearia, acuta, uninervia vel obscure trinervia, dense adpress-pubescentia (4—5 cm. long., 6—8 mm. lat.); calyx breviter cylindricus 7—8 mm. longus, 3 mm. latus; petala purpurea vel alba 10—11 mm. longa; lamina biloba, appendicibus ad gibbos binos reductis.

Hab.: Anatolia. Sandzak Trapezunt, prope Fola, in arenosis littoralibus 27. VI. 1917 fl. et fr. immat. SCHISCHKIN!! (H. Sch.).

Къ *S. euxina* RUPR. будетъ принадлежать повидимому и указанная Чихачевымъ¹ для Керасунда *S. Sibthorpii* REICHENB. var. *purpurascens* ТСИН. Но будетъ ли это типичная *S. euxina* RUPR. или установленная нами разновидность, не имѣя въ рукахъ экземпляровъ Чихачева, рѣшить невозможно.

Что типичная *S. euxina* RUPR. встрѣчается и по Турецкому побережью Чернаго моря, за это говорятъ образ-

¹ Тсин, I, с.

цы, собранные близъ Элеу II, Чернявскимъ, которые ничѣмъ не отличаются отъ Потійскихъ.

7. *Silene Marcowiczii* SCHISCHK. sp. nov. (Tabula nostra III).

Sect. *Otiteae* Boiss. Fl. Or. I, p. 71.

? Syn. *S. dianthoides* f. *glabrata* MARC., in Act. Hort. Juriev. IV, 4 (1903), p. 241 (non Trautv., in Act. Hort. Petropol. II, 2 (1873) p. 511).

Perennis, dense caespitosa, glaberima (rarissime vix puberula), caudiculis foliis vetustis vestitis; caules subsimplices, numerosi, *crassiusculi* pumili 5—15 cm. *alti*; folia radicalia congesta lineari-spathulata vel linearia acutiscula basi attenuata, *plana*, 2 cm. longa 0.5—2 mm. lata; folia caulina pauca (2—4 paria) basilarium conformia et sensim diminuta; bracteae lanceolatae margine late membranaceae acutae 5—6 mm. longae; flores *terminales* 2—5 breviter pedicellati vel interdum solitarii; calyx clavatus glaberrimus 4—6 mm. longus 3 mm. latus, nervis rubellis dentibus late ovatis obtusis albomarginatis; petala *albida* 7—8 mm. longa unguibus glabris, lamina retusa vel breviter incisa lobis oblongis, ecoronata; capsula immatura ovata 6 mm. longa carpophorum glabrum quinquies superans.

Hab.: Tr. Mamisson, in alpinis. 16. VII. 1916 fl. et fr. immat. N. WVEDENSKY! (H. W.). Adai-choch, in detriticis. MARCOWICZ (n. v.).

Et. Mons Murow-dagh, in alpinis. 2900 m. 19. VII. 1912 fl. et fr. SCHELKOVNIKOV! (M. G.).

Proxima est *S. dianthoide* PERS., a qua differt caulibus robustioribus (nec filiformibus), foliis latioribus planiusculis (nec canaliculatis) et glabritia. Sine dubio proles affinis, sed distincta areaque propria disjuncta.

Описываемый нами новый видъ *Silene* близокъ къ *S. dianthoides* PERS. и особенно сходенъ съ var. *glabrata* TRAUTV. (l. c.). Но отличается болѣе низкимъ и толстоватымъ стеблемъ, нѣсколько болѣе широкими б. ч. совершенно голыми листьями, малоплѣтковымъ соцветіемъ и географическимъ распространеніемъ. Встрѣчается преимущественно на Главномъ хребтѣ, тогда какъ на Маломъ Кавказѣ и въ Арменіи является довольно обыкновеннымъ растеніемъ *S. dianthoides* PERS.

Называемъ наше растеніе въ честь неутомимаго изслѣдователя кавказской флоры Марковича, впервые собравшаго данный видъ на Главномъ хребтѣ. Къ сожалѣнію экземпляровъ Марковича намъ не пришлось видѣть, но судя по распространенію, а также по отсутствію опушенія (MARC. l. c.) чрезвычайно характернаго для типичной *S. dianthoides* PERS., мы считаемъ возможнымъ отнести ихъ къ устанавливаемому нами новому виду.

8. *Silene cephalantha* Boiss. (Descr. emend).

Boiss. Fl. Or. I, p. 197 (1867).—ROHRB. Monogr., p. 197.—WILLIAMS, Revis., p. 153.—FOMIN, in Monit. du jard. bot. de Tiflis, livr 9, p. 18.

Syn. *S. repens* LEDB. Fl. ross. I, p. 308 (p.p.).—Boiss. Fl. Or. I, p. 614. (p.p.).—ROHRB. Monogr. *Silene*, p. 206 (p.p.).

S. caucasica β *major* RUPR. Fl. Cauc. I, p. 186 (1869).

S. repens var. *transcaucasica* TRAUTV., in Act. Hort. Petrop. II, 2, p. 508 (1873).—WILLIAMS, Rev., p. 161.

S. caucasica var. *multiflora* (?) RUPR. Fl. Cauc. I, p. 187.—Boiss. Suppl., p. 99.—WILLIAMS, Rev. Sil., p. 86.

S. transcaucasica BORDZ, in Acta Hort. Juriev. XIII, fasc. I, p. 19 (1912).

Perennis, breviter, pubescens; caulis ascendens, simplex 20—60 cm. altus; folia lanceolata acuta margine vel tantum basi ciliata glabra vel puberula 3—5 cm. longa 4—8 mm. lata, ramulis axillaribus deficientibus; bractee ovatae vel ovato-lanceolatae herbaceae ciliatae vel puberulae; flores in racemo contracto subcapitati, breviter pedicellati; calyx 12 mm. longus clavatus longiuscule et crispule villosus pilis brevioribus glanduliferis quandoque intermixtis, nervis superne anastomosantibus, dentibus obtusis albo-marginatis ciliolatis; petala supra albida subtus flavo-viridia 18 mm. longa, lamina usque ad $\frac{1}{3}$ incisa lobis ovato-oblongis, unguibus superne dilatatis glabris; corona ovata apice rotundata 1—1.5 mm. longa; filamenta glabra vel interdum ciliolata; capsula ovata 7—8 mm. longa carpophorum dense puberulum vix superans; semina grisea majuscula (1.5 mm. longa)

Hab.: *Tf. Kachethia* SMIRNOW! (M. G.).—Bakuriani, prope lac. Tabistschuri 16—18. VII. 1914 fl. et fr. Kozlovsky! (M. G.).—In clivis herbosis ad lac. Tabistschuri prope p. Molithi 10. VII. 1920 fl. SCHISCHKIN!!

(M. G.). Bakuriani, in montibus imeretieis, in prato. 3. IX. 1919. fl. et fr. GROSSHEIM! (H. T.). - In pratis prope lac. Toporovan 26. VI. 1909 fl. SCHMIDT! (M. G.). - Mons Abul, 7000' 7. VIII. 1910 fl. MLOKOSSEVIC! (H. M.).

Er. Mons Ziarat, locus Chamam-cai, in pratis alpinis. 6000'. 27. VI. 1909 fl. SCHELKOVNIKOV! (M. G.). In declivibus septentrionalibus montis Besirian, in faucibus Ilchi-darassi, in pratis alpinis (7-9000') 16. VII. 1909 fl. SCHELKOVNIKOV! (M. G.).

Er. Kipčach VI. 1875 fl. RADDE! (M. G.). - Bečenach VI. 1871 fl. RADDE! (M. G.). - Gösöl-dara VI. 1871 fl. RADDE! (M. G.).

Kr. Sarykamyš, in pineto 24. VI. 1916 fl. SAPOŠNIKOV! (H. S.). - Ašich-dade 29. VII. 1871 fl. RADDE! (M. G.). - Kurch-kilisa 6. VII. 1903 fl. KOENIG! (H. T.). - Distr. Olti. Ad lacum prope p. Awdotsky - Ter-pjank 13. VII. 1911 fl. Sosnowsky! (H. T.).

Armenia turcica. Sandžak Erzerum. Palanteken prope p. Hassan-kala in pratis subalpinis 3. VII. 1916 fl. SAPOŠNIKOV! (H. S.).

Впервые данное растеніе подъ правильнымъ наименованіемъ было указано для Кавказскаго края Оминымъ (l. c. sub.?) по сборамъ Кёнига въ Карсской области. Описано оно было BOISSIER по экземплярамъ Кочи съ Палантекена изъ Турецкой Арменіи и только для даннаго пункта приводится позднѣйшими монографами рода (ROHRBACH, WILLIAMS).

Изъ приведенной выше синонимики видно, что работавшіе надъ флорой Кавказа авторы отождествляли это растеніе или съ *S. repens* PATR. (LEDB., BOISSIER, ROHRBACH), или въ качествѣ разновидности присоединяли то къ *S. repens* (TRAUTV. l. c.), то къ *S. caucasica* (RUPR. l. c.). Краткое описаніе BOISSIER почти дословно повторенное РОHRBACH'омъ въ общемъ подходит къ кавказскимъ экземплярамъ даннаго вида, но только цвѣты у кавказскихъ представителей не двудомные какъ это отмѣчаетъ BOISSIER, а обоеполые.

Признакъ двудомности очень характерный для нѣкоторыхъ секцій рода *Siene* (напр. секц. *Otiteae*) въ другихъ секціяхъ иногда становится неустойчивымъ и у одного и того же вида цвѣты могутъ быть и двудомными и обоеполыми (напр. у *S. spergulifolia* DESF.). Поэтому, не придавая въ данномъ случаѣ указанному признаку существеннаго значенія, мы отождествляемъ кавказское растеніе съ армянскимъ, тѣмъ болѣе, что собранные проф. Сapoжниковымъ въ Турецкой Арменіи на Палантекенѣ (ю-

cus classicus) экземпляры *S. cephalantha* Boiss. совершенно но сходны съ экземплярами изъ всѣхъ приведенныхъ пунктовъ Кавказскаго края и имѣютъ цвѣты двуполые.

Слѣдуетъ замѣтить, что какъ BOISSIER въ Supplementum (l. c.), такъ и WILLIAMS совершенно невѣрно даютъ установленной Рупрехтомъ разновидности название var. *multiflora* RUPR. ссылаясь на 187 страницу труда Рупрехта (l. c.). Между тѣмъ на 186 стр. Рупрехтъ даетъ описание своей разновидности и называетъ ее β . *major*, что въ его текстѣ отмѣчено болѣе крупнымъ шрифтомъ и затѣмъ уже перечисляетъ рядъ мѣстонахожденій. На страницѣ же 187-й Рупрехтъ лишь сравниваетъ свою разновидность β . съ *S. repens*, гдѣ говоритъ: *S. caucasica* β . *multiflora* glandulosa differt a specim. latifolius *S. repentis*, quacum ab autoribus gravibus commutabatur: gemmis axillaribus foliaceis plane deficientibus...

9. *Silene propinqua* SCHISCHK. sp. n. (Tabula nostra IV). Sect. *Lasiostemones* Boiss. Fl. Or. I, p. 574.

Perennis; caules solitarii vel numerosi 40—100 cm. alti, nodosi, inferne brevissime puberuli vel subglabri, superne viscidi; folia lanceolata vel ovato-lanceolata acuta, 3—8 cm. longa 0.5—1.5 cm. lata, 1—3 nervia scabra vel puberula interdum grabra, in axillis ramulos steriles vel fasciculos foliosos edentia, foliis fasciculorum angustioribus sublinearibus; bracteae parvulae scariosae margine ciliatae; inflorescentia paniculata, ramis tenuibus brevibus vel longiusculis horizontaliter patentibus vel strictis, paucifloris; *pedicelli scabriduli vel puberuli* calycis longiores vel breviores; calyx 8—11 mm. longus 3 mm. latus, obconicus glaber vel brevissime puberulus, nervis conjunctis; petala alba 18 mm. longa, lamina usque ad basin bifida lobis oblongo-linearibus, unguibus ciliatis; corona lanceolata acutiuscula 1.5—1.75 mm. longa; filamenta lanuginoso-ciliata; styli longi inferne ciliati; capsula ovoidea 10 mm. longa 4—5 mm. lata carpophorum pilosum ter quaterve superans; semina grisea 1.2 mm. longa triangulari-reniformia obtusiuscule seriatim tuberculata.

Hab.: El. Boz-dagh, in faucibus Pirseid 26. V. 1911 fl. SCHELKOVNIKOV! (M. G.).

Er. Distr. Surmalu, in monte Takältu 29 et 30. V. 1914 fl. VOLČANETSKY! (M. G.).—Distr. Novo-Bajased, prope p. Suchoj Fontan, in decliv. siccis 3. VIII. 1919 fr. GROSSHEIM! (H. T.).

Kr. Distr. Kaghyzman. Locus Mistaf supra pag. Novo-Nikolajevka 8. VI. 1914 fl. VOLČANETSKY! (M. G.).—In pineto circa Sarycanys 24. VI. 1916 fl. SAPOSHNIKOV! - Chan-dere, in declivibus siccis 27. VI. 1916 fl. SAPOSHNIKOV! (H. S.).—Distr. Olti. Prope p. Katryk, in rupestribus 25. V. 12 fl. et fr. imm. SOSNOVSKY! (H. T.).

Armenia turcica. Sandž. Bajased. Inter pp. Karakilisa et Celkany, in pratis 10. V. 1916 fl. SCHISCHKIN!!—Inter pp. Dufach et Burnubulak, in herbidis. 13. V. 1916 fl. SCHISCHKIN!! (H. Sch.).

Kurdistania persica. Prov. Tergever. Mons Sitaver 6. VI. 1916 fl. SCHELKOVNIKOV et ŠPĚNSKY! (M. G.).

Affinis est *S. Marschallii* C.A.M., a qua differt foliis latioribus (nec 1—4 mm. latis) et statura altiore. Habitu magis accedit *S. chloropetalae* RUPR., quae habet tamen filamenta glabra nec lanuginoso-ciliata.

Описываемый нами новый видъ *S. propinqua* n. является довольно распространеннымъ въ Закавказьѣ особенно южномъ. Этотъ видъ очень близокъ къ *S. Marschallii* C.A.M. и отличается отъ послѣдняго болѣе высокимъ стеблемъ, достигающимъ нерѣдко высоты одного метра и широкими листьями. У типичной *S. Marschallii* C.A.M. листья узкіе—всего 1—3 рѣже до 4 мм. ширины, у нашего же растенія листья иногда бывають до 15 мм. шир. *S. propinqua* n. нѣсколько напоминаетъ описанную изъ Дагестана Рупрехтомъ *S. chloropetala*. Но помимо желтовато-зеленой окраски лепестковъ *S. chloropetala* RUPR. имѣетъ нити тычинокъ голыя, а у описываемаго нами вида нити шерстисто-волосистыя.

10. *Silene eremitica* Boiss. Fl. Or. I, p. 644 (1867).—ROHRB. Monogr., p. 223.—WILLIAMS, Rev. Sil., p. 182.

Syn. *S. salsuginosa* Fom., in Acta Horti Tiflis. VI. 3, p. 34 (1904).

Описанная Фоминымъ изъ долины Аракса *S. salsuginosa* по нашему мнѣнію не является особымъ видомъ, а должна быть отнесена къ *S. eremitica* Boiss., впервые найденной Шовицемъ въ Персидскомъ Азербейджанѣ. Впослѣдствіи въ предѣлахъ Персіи этотъ видъ былъ собранъ Кнаппомъ (Bornm. Bearb. d. v. Knapp im nordwestl. Pers.

gesam. Pflanz., p. 84), а также найдены Бенингомъ на горѣ Кара-дагъ у Гюльман-ханэ (М. Г.).

Экземпляры Бенинга совершенно тождественны съ экземплярами *S. salsuginosa* Фом., хранящимися въ гербаріи Тифлискаго Ботаническаго Сада.

Это же растение было недавно найдено Гроссгеймомъ на сухихъ каменистыхъ склонахъ между сс. Пирлу и Кульпы Сурмалинск. у. Эриванской губ. Съ цв. и пл. 26 іюля 1919 г.! (Н. Т.).

11. *Silena longidens* SCHISCHK. sp. n. (Tabula nostra III)

Sect. *Stenophyllae* Boiss. Fl. Or. I, p. 576.

Perennis, caespitosa, *glabra*; caudiculi basi foliorum vetustorum reliquiis vestiti; caules 8—10 cm. alti adscendentes, simplices; folia radicalia numerosissima, congesta, linearia 2 cm. longa 1.5 mm. lata, acuta, uninervia; caulina 3—8 paria; bracteae lineari-lanceolatae acutae 8—10 mm. longae herbaceae; flores terminales pauci 3—5, vel abortu solitarii breviter pedicellati unilateraliter subnutantes; calyx glaber 23 cm. longus nervis 10 purpurascensibus saperne anastomosantibus, dentibus *longe acuminatis usque ad 5 mm. longis*, margine membranaceis; petala purpurascensia 32—33 mm. longa, lamina usque ad $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ bifida, lobis oblongis, unguibus glabris superne dilatatis, corona ovata acutiuscula 1 mm. longa; capsula ignota.

Hab.: Bk. Distr. Semacha. In declivibus m. Nijal supra p. Zarnova, in abruptis lapidosis 31. VII. 1900 fl. ALEXEENKO! (Н. М.).

Similis *S. lineatae* Boiss. et BUNSE, sed praeter dentes calycis longe acuminatos nec triangulares et alternatim acutiores, caulibus glaberrimis nec inferne velutinis ab ea distincta.

Описываемое нами растение собрано Алексѣенко на склонахъ горы Ніял-дагъ въ Шемахинскомъ уѣздѣ Бакинскої губ. 31 іюля 1900 г.

S. longidens м. своими длинными до 5 мм. дл. зубцами чашечки, окрашенными лепестками, гладкимъ стеблемъ и ноготками хорошо отличается отъ *S. lineata* Boiss. et BUNSE, къ которой, судя по описанію, она стоитъ близко.

12. *Ranunculus cassius* Boiss., in Ann. Sc. Nat. p. 354 (1841).
—Fl. Or. I, p. 48.

Арменія. Карсск. обл. Кагызманск. окр. Мѣстечко Мистафъ выше сел. Ново-Николаевки. Съ цв. 8 июня 1914 г. Волчанецкій! (М. С.).

Для флоры Кавказскаго края приводится впервые. До сихъ поръ это растение было извѣстно лишь изъ Сиріи, Киликіи, Памфили и Турецкой Арменіи.

13. *Aethionema grandiflorum* Boiss. et Nonen., in Boiss. Diagn. Ser. I, 8, p. 42 (1849).—Fl. Or. I, p. 346.—N. Busch., in Fl. Cauc. crit. III, 4, p. 131.

Арменія. Карсск. обл. Кагызманскій окр. Мѣстечко Мистафъ выше сел. Ново-Николаевки. Съ цв. 8 июня 1914 г. Волчанецкій! (М. С.).

Приводится Бушемъ (l. c.) для флоры Кавказскаго края по экземплярамъ Шовица, собраннымъ въ Арменіи (?) безъ точнаго указанія мѣстонахождения. Находка Волчанецкаго съ несомнѣнностью устанавливаетъ произрастаніе этого растенія въ предѣлахъ Кавказскаго края.

Ареаль распространенія даннаго вида повидимому довольно широкій. Такъ онъ встрѣчается въ Персіи, Русской и Турецкой Арменіи и Восточной Ассиріи. Въ этой послѣдней провинціи *Aethionema grandiflorum* Boiss. была собрана ВОРНМЮЛЛЕРОМЪ и первоначально опредѣлена имъ, какъ *Aeth. amoenum* HAUSSK. (exsicc. № 908). Позднѣе въ своей работѣ *Iter persico-turcicum* (p. 119) ВОРНМЮЛЛЕР устанавливаетъ тождество *Aethionema amoenum* HAUSSK. съ *Aeth. grandiflorum* Boiss. et Non.

Несомнѣнно къ *Aeth. grandiflorum* Boiss. et Non. должны быть отнесены также экземпляры, собранные СИНТЕНІСОМЪ въ Турецкой Арменіи (№ 2377) и изданные подъ названіемъ *Aeth. amoenum* HAUSSK.

14. *Sisymbrium erucastroides* (STAPP) BORNM. in Bull. Herb. Boiss. 2 sér. IV, p. 1263 (1904)

Syn. *Brassica erucastroides* STAPP, Bot. Erg. Polak. Exp. n. Pers. II, p. 36 (1886).

Sisymbrium grandiflorum Post, Fl. of Syria Palaest. Sinai, p. 3.

Арменія. Окр. г. Эривани. На каменистой степи близъ

вокзала. Съ пл. 26 юня 1915 г. и съ пл. 10 апрѣля 1916 г. ШИМКИНЪ!! (H. Sch.).

Описанное впервые STARR'омъ и неправильно отнесенное имъ къ роду *Brassica* (BORNМ. I. с.)—это растение имѣетъ широкій ареалъ распространенія. Помимо Персін, гдѣ оно встрѣчается нерѣдко какъ сорное, оно было обнаружено въ Курдистанѣ, Сириі, Палестинѣ и въ Закавказійской области (BORNМ. I. с.).

Для флоры Кавказскаго края приводится впервые.

15. *Draba Huettii* Boiss. Diagn. Ser. II, 5, p. 31 (1856).—Boiss. et BUNSE, Aufz., p. 19.—Boiss. Fl. Or. I, p. 302.—N. BUSCH, in Fl. cauc. crit. III, 4, p. 405.

Арменія. Эрив. губ., Сурмалинскій у. Гора Такялту. Съ пл. 29—30 мая 1914 г. Волчанецкій! Карск. обл. Кагызманкій окр. Мѣстечко Мистафъ выше сел. Ново-Николаевки. Съ пл. 8 юня 1914 г. Волчанецкій! (M. G.).

Рѣдкая находка, такъ какъ никто кромѣ BUNSE это растение въ предѣлахъ Кавказскаго края не находилъ (BUSCH I. с.).

16. *Alyssum armenum* Boiss. (Descriptio emendata).

Boiss. Fl. Or. I, p. 278 (1867).

Dense caespitosum *pilis stellatis adpresso incanum*; caudiculi e radice crassa plurimi; caules floriferi simplices subrecti vel adscendentes *pumili* (7—10 cm. alti); folia caulina oblongo-linearia acutiuscula 12 mm. longa 1 mm. lata, infima et surculorum steriliura breviora; flores corymbosi in *siccis vetellini*; sepala ovata obtusa 3 mm. longa; petala 4—4.5 mm. longa, lamina 2 mm. lata retusa in unguem fere filiformem angustata; filamenta majora edentula a medio versus basin sensim dilatato-marginata, filamenta minora paulo supra basin *dente unilaterali aucta*; siliculae in pedicellis patulis orbiculato-ovatae vel subrotundae ad 3 mm. longae, *pube stellata* canescentes, stylo 2.5 mm. longo apiculatae; semina parvula aptera.

Hab. Er. Distr. Surmalu. Vallis fl. Arax inter p. Parnaur et stationem ferroviariae Achčajskaia. 5. VI. 1914 fl. et fr. Волчанецкый! (M. G.).

Данный видъ былъ описанъ BOISSIER по экземпля-

рама АУШЕР-ЕЛОУ, собраннымъ въ Турецкой Арменіи (окр. Байзета и Гюмриш-хане). Найденное Волчанецкимъ въ Эриванской губерніи растение вполне подходит подъ описаніе BOISSIER и ничѣмъ не отличается отъ экземпляровъ *Al. armenum* Boiss. имѣющихся въ моемъ гербаріи изъ Турецкой Арменіи изъ мѣстечка Бубу, находящагося недалеко отъ Байзета (locus classicus).

Въ supplementum (p. 52) BOISSIER высказываетъ предположеніе, не является ли *Al. armenum*, только формой *Al. tetrastemon* Boiss.? Но по строенію своихъ тычинокъ и по опушенію стручковъ экземпляры Волчанецкаго изъ долины Аракса и мои изъ Турецкой Арменіи не могутъ быть отнесены къ *Al. tetrastemon* Boiss. Длинныя тычинки у *Al. tetrastemon* болѣе или менѣе высоко сросшіяся, у нашихъ экземпляровъ тычинки свободныя. Стручки у *Al. tetrastemon* покрыты чешуйками, у нашего растения—звѣздчатыми волосками. На основаніи указанныхъ отличій, а также разрозненнаго ареала распространенія мы считаемъ *Al. armenum* Boiss. за самостоятельный видъ, который для флоры Кавказскаго края приводится нами впервые.

17. *Conringia persica* Boiss. Diagn. Ser. I, 6, p. 12 (1845).—
Fl. Or. I, p. 210.

Арменія. Карск. обл. Кагызманск. окр. Мѣстечко Мнстафъ выше сел. Ново-Николаевки. Съ пл. 8 июня 1914 г. Волчанецкій! (М. Г.).

Изъ 6 видовъ рода *Conringia* въ предѣлахъ Кавказскаго края до сихъ поръ было извѣстно 4 вида. Съ находкой Волчанецкаго количество это возрастаетъ до 5, слѣдовательно Кавказскому краю свойственно 83% всѣхъ видовъ даннаго рода. По BOISSIER *Conringia persica* встрѣчается въ Афганистанѣ и Персіи. Въ 1916 году нами было обнаружена также въ Турецкой Арменіи (окр. Мелизгерта). Экземпляры Волчанецкаго почти вполне подходятъ подъ описаніе BOISSIER и лишь немного отличаются болѣе крупными размѣрами (стебли имѣютъ высоту до 22 см.).

18. *Astragalus erinaceus* Fisch. et Mey. Syn. Trag., p. 12
(1853).—Boiss. Fl. Or. II, p. 337.

Арменія. Эриванск. губ. Нахичев. у. Въ ушельѣ къ

сѣверу отъ желѣзнодорожной станціи Неграмъ. Съ нв. 27 мая 1914 г. Ю. Вороновъ! (М. Г.)

A. erinaceus Fisch. et Mey.—видъ очень близкій къ *A. microcephalus* Willd. Но еще Ю. Вороновъ²⁾ высказалъ предположеніе, что „судя по распространенію это можетъ быть и особый видъ“. Экземпляры Воронова изъ Неграма отличаются отъ *A. microcephalus* Willd. болѣе длинными и крѣпкими колючками, нѣсколько болѣе крупными и широкими листьями, а также островатыми и внизъ загнутыми ушками флага. Это растеніе впервые было найдено Шовищемъ около г. Хой въ Персидскомъ Азербейджанѣ. Станція Неграмъ, гдѣ его собралъ Ю. Вороновъ, лежитъ сравнительно недалеко на сѣверъ отъ locus classicus даннаго вида.

19. *Eryum orientale* Boiss Diagn. Ser. I, 9, p. 115 (1849).—
Fl. Or. II, p. 398.—Ливскій, Фл. Кавк., с. 291.

Арменія. Окр. г. Эривани, на каменистыхъ склонахъ. Съ нв. 11 апрѣля 1916 г. Шишкинъ!! (Н. Sch.).

Растеніе это до сихъ поръ указывалось въ предѣлахъ Кавказскаго края лишь для Новороссійскаго района. Для области приводится нами впервые.

20. *Lathyrus trijugus* Woklm. Plantae Straussianae, p. 250 (1905).

Арменія. Эривань, на луговинахъ около скалъ въ окр. города. Съ нв. 11 апр. и съ нв. 15 мая 1916 г. Шишкинъ!! (Н. Sch.).

Собранные нами экземпляры вполне подходят подъ описаніе Woklmeller'a. Повидимому это растеніе имѣетъ довольно широкій ареалъ распространенія. Помимо Персіи, гдѣ впервые собралъ его Strauss, а позднѣе нашелъ и А. Б. Шелковниковъ, оно встрѣчается и въ Турецкой Арменіи, гдѣ было найдено нами на пути между монаст. Сурб-Оганесъ и сел. Ташли-чай, а также въ окр. г. Мелзгорта.

²⁾ Wokosow. Sched. ad G. Wokos. et A. Schelkownikow Herbar. Florae caucasicae, fasc. III, p. 68.

21. *Andrachne fruticulosa* Boiss., in Kotsch. Pl. Pers. Austral. Febr. 1845.—Diagn. Ser. I, 7, p. 86 (1846).—Fl. Or. IV, p. 1138.

Въ концертѣ флоры Кавказа Липскаго отсутству-
еть, но было приведено Обиновымъ для сел. Шахбузъ
Нахичев. уѣзда¹⁾ подъ неправильнымъ наименованіемъ *A.*
suffruticosa (?) Boiss.

Въ 1914 г. Ю. Вороновымъ было собрано въ не-
сколькихъ пунктахъ Эриванской губ.: между сс. Джульфа
и Азы, съ цв. 16 мая; на холмахъ между Ордубаломъ и
Акулисомъ, съ цв. и пл. 19 мая; въ долині р. Аракса ме-
жду желѣзнодорож. станц. Неграмъ и Дарошамъ, съ цв. и пл.
25 мая; между постами Безоглыбанъ и Карчеванъ, съ цв.
и пл. 26 мая! (М. Г.).

Данный видъ хорошо отличается отъ *A. telephioides* L.
и *A. rotundifolia* С.А.М. своими крупными продолговаты-
ми сѣменами, достигающими въ длину 2.5 мм. тогда какъ
сѣмена только что упомянутыхъ видовъ округло-треуголь-
ной формы и въ длину имѣютъ всего 1.5 мм. Другіе, ука-
зываемые Boissier, отличительные признаки мало харак-
терны и непостоянны. Такъ, напр., вѣтвистость стебля не
всегда бываетъ хорошо выражена, особенно на молодыхъ
экземплярахъ. Шероховатость нижней части стебля и кра-
евъ листьевъ также не всегда можетъ служить діагности-
ческимъ признакомъ, такъ какъ иногда эти части бываютъ
совершенно гладкими. Листья бываютъ то сидячими, какъ
это указываетъ Boissier, то на болѣе или менѣе длин-
ныхъ черешкахъ, достигающихъ нерѣдко 5 мм. дл.

22. *Galium chloroleucum* Fisch. et Mey. Ind. prim. Hort.
Petropol. in Linn. X, p. 89 (1836). Boiss. Fl. Or. III, p. 75.

Армения. Нахичев. у. Въ ущельѣ къ сѣверу отъ
Ордубада. Съ цв. 17 мая 1914 г. Вороновъ! Долина р.
Аракса между постами Саламалыкъ и Безоглыбанъ. Съ
цв. и пл. 20 мая 1914 г. Вороновъ! (М. Г.).

До сихъ поръ это растеніе было извѣстно лишь по
сборамъ Шовица въ Персидскомъ Азербейджанѣ. Маю

¹⁾ Fomx. Herbar. viv. Suppl. I, p. 186.

было собрано въ 1916 году на каменныхъ склонахъ въ окр. Битлиса.

Для флоры Кавкасскаго края указывается впервые.

23. *Sampanula involucrata* Auct., in D.C. Prodr. VII, p. 467. (1838). — Boiss. Fl. Or. III, p. 926.

Арменія. Карсская обл. Кагызманскій окр. Мѣстечко Мистафъ выше сел. Ново-Николаевки. Съ цв. 8 июня 1914 г. Волчанецкій! (М. Г.).

По габитусу сходно съ *S. glomerata* L., но хорошо отличается придатками чашечки, которыхъ у *S. glomerata* L. не имѣется. До сихъ поръ было извѣстно изъ Киликии, Каппадокии, Анатолии, Турецкой Арменіи и Персидскаго Курдистана. Для флоры Кавкасскаго края приводится впервые.

Sur les plantes nouvelles, rares et critiques de la Caucasic.

par B. Schischkin (Tiflis).

(R e s u m é).

L'auteur donne la description de plusieurs espèces nouvelles de phanérogames de Caucasic, notamment: *Melica atropatana* SCHISCHK., *Nardurus Woronowii* SCHISCHK., *Silene talyshensis* SCHISCHK., *Silene Marcowiczii* SCHISCHK., *Silene propinqua* SCHISCHK., *Silene longidens* SCHISCHK. En outre il décrit une variété nouvelle de *Silene euxina* RUPR., découverte par l'auteur aux environs de Fol, dans la province de Trébizonde (var. *Tchihatchevii* SCHISCHK.).

Il indique aussi quelques espèces, inconnues jusqu'ici de la flore de la Caucasic: *Silene eremitica* BOISS., *Ranunculus cassius* BOISS., *Sisymbrium cruceastroides* (STAFF) BORN., *Alyssum armenum* BOISS., *Conringia persica* BOISS., *Astragalus erinaceus* FISCH. et MEY., *Lathyrus trijugus* BORN., *Galium chloroleucum* FISCH. et MEY., *Campanula involucreta* AUCH.

L'auteur étudie en détail *Silene iberica* décrite par MARCHALL VON BIEBERSTEIN en 1808 et qui est commune dans la Transcaucasic. Des botanistes modernes (BOISSIER, ROHRBACH, WILLIAMS) avaient attribué à cette plante la valeur d'une variété ou d'une forme de *Silene dichotoma* EHRH. ou de *S. racemosa* OTT. L'auteur prétend pouvoir restituer la *Silene iberica* M. BIEB. et la considère comme une race locale.

Il donne en latin, une description complète de la *Silene cephalantha* BOISS., qui est fort répandue dans les montagnes de la Transcaucasic et qui avait été confondue avec la *Silene repens* PATR. ou *S. caucasica* BGE. On avait tort d'indiquer la *S. repens* PATR. comme appartenant à la flore de la Caucasic, d'où l'auteur n'avait vu que la *S. cephalantha* BOISS.

S. alxina Rupr. est considérée par l'auteur comme une excellente espèce, voisine sans doute de la *S. dichotoma* ENRI., mais assez distincte. Elle est surtout remarquable par sa corolle pourpre, ses feuilles étroites et ses graines presque deux fois plus petites que celles de *S. dichotoma* ENRI.

Объясненіе къ таблицамъ.

- I. *Melica atropatana* sp. nov.: 1) общій видъ $\left(\frac{2}{5}\right)$, 2) колосокъ $\left(\frac{2}{1}\right)$, 3 и 4) колосковья чешуи $\left(\frac{2}{1}\right)$, 5) нижн. цвѣточная чешуя $\left(\frac{2}{1}\right)$.
- Nardurus Woronowii* sp. nov.: 6) общій видъ $\left(\frac{1}{1}\right)$, 7) колосокъ $\left(\frac{2}{1}\right)$, 8 и 9) колосковья чешуи $\left(\frac{2}{1}\right)$, 10) цвѣточная чешуя $\left(\frac{2}{1}\right)$.
- II. *Silene talyshensis* sp. nov.: 1) общій видъ $\left(\frac{1}{2}\right)$, 2) лепестокъ $\left(\frac{2}{1}\right)$.
- III. *Silene Marcojeiczi* sp. nov.: 1) общій видъ $\left(\frac{3}{4}\right)$, 2) лепестокъ $\left(\frac{3}{1}\right)$.
- Silene longidens* sp. nov.: 3) общій видъ $\left(\frac{3}{4}\right)$, 4) лепестокъ $\left(\frac{3}{1}\right)$.
- IV. *Silene propinqua* sp. nov.: 1) общій видъ $\left(\frac{2}{5}\right)$, 2) лепестокъ $\left(\frac{2}{1}\right)$.

ბ. საყვარელიძე.

შენიშვნები ქართლის ფრინველთაზე.

ამ უკანასკნელი 15—20 წლის განმავლობაში, ორნითოლოგოსებმა აღმოაჩინეს, რომ ამიერ-კავკასიის ბევრი ფრინველი განირჩევა იმავე ჯიშის ევროპის ფრინველებისგან ფერით, ტანით და სხვით, მხოლოდ ბიოლოგიური მხარე ამ ფრინველებისა ნაკლებად არის გამოკვლეული და მასალაც ამ მხრივ, ზოგიერთ საქართველოს ნაწილებში, ცოტაა მოგროვილი. ამ უკანასკნელი რვა წლის განმავლობაში მე ვიკვლევდი გორის მაზრის ფრინველების ბიოლოგიურ მხარეს და მინდა ზოგიერთი ცნობები გამოვაქვეყნო. დრო აღნიშნული მაქვს ძველი სტილით.

1. *Coccothraustes coccothraustes nigricans* BUT. 1908

წლამდინ ორნითოლოგოსებმა არ იცოდენ, რომ ეს ჩიტი ბუდობს საქართველოში, მხოლოდ იცოდენ, რომ ზამთარს აქ ატარებს ევროპიული ჯიშის *Coccothraustes vulgaris* Pallas¹. 1908 წლის ზაფხულში მლოკოსევიჩმა იშოვა ლაგოლებთან რამოდენიმე ვეზეშლარი ამ ჩიტისა; შედარების შემდეგ გამოირკვა, რომ ჩვენებული ჯიში უფრო მუქი ფერისაა და ზაფხულსაც მხოლოდ საქართველოში ატარებს. ორნითოლოგოსმა ბუტურლინმა დაარქვა მას *Coccothraustes coccothraustes nigricans*. მე ხშირად მინახავს ზაფხულში ეს ჩიტი სოფ. კავთისხევში (გორის მაზრა). ისინი გაჩნდებიან ხოლმე ბაღებში პატარა-პატარა გუნდებად, თვითფულში მ—4,

¹ Мензбиръ, Птицы Россіи, т. II, стр. 657.

სწორედ მაშინ როცა მწიფდება ალუბალი, ე. ი. ივლისის ბოლოსათვის მათ იზიდავს ბაღებში ალუბალი. ისინი ამ ხილის რბილ-მწიფე ნაწილებს აცლიან და ჰყრიან, კურკას კი მაგარი ნისკარტის საშუალებით ამტვრევენ და სჭამენ. მოკლეული ვეზემპლარების კუჭში ვზოთლობდი მხოლოდ დამტვრეულ ალუბლის კურკას. რამოდენიმე ვეზემპლარი მოვკალი. მომყავს რიცხვი და წელი. 18. VII. 1910, juv.; 25. VII. 1910, ქ; 5. VII. 1911, ქ; 8. VII. 1913, ღ. მარიაპოლის თვეში მე ისინი ბაღებში აღარ მინახავს. ზემოთმოყვანილიდან სჩანს, რომ ეს ჩიტი ბუდობს გორის მაზრაში. ზამთარში ჩვენებური და ჩრდილოეთიდან მოფრენილი ვეზემპლარები მინახავს უფრო დაბლობებში, სადაც ისინი იკვებებიან ღვიისა და ძეძვის თესლით.

2. *Pyrrhula pyrrhula rossicowi* DERJUG. ეს ჩიტი გავრცელებულია ამიერ-კავკასიაში. ევროპის იმავე ჯიშისაგან *Pyrrhula coccinea* De Sel.¹ განსხვავდება უფრო პატარა ტანითა და დიდი ნისკარტით. არის განსხვავება ფერშიც: ევროპის ჯიშის მამალ ვეზემპლარებს გულმუცელი ვარდის ფერისა აქვთ, ჩვენებურს კი აგურის ფერისა. ამიერ-კავკასიის ჯიშში ამ ჩიტისა ზამთარ-ზაფხულს საქართველოში ატარებს. ზაფხულში მე ის მინახავს მხოლოდ მაღლა მთებში, მაგალითად ივლისში ვნახე თრიალეთის მთებში 4000 ფუტის სიმაღლეზე, ტყეში, გზის პირას. ეს გზა აერთებს ქვაბთაბეის მონასტერს მანგლისთან. ზამთარს დაბალ ადგილებში ატარებენ. ამ დროს მე ისინი მინახავს ს. კავთისხევში 4 იანვარს, ს. ხანდაკში 2 თებერვალს და ს. წყნეთთან 11 თებერვალს. იანვარში მხოლოდ მამლები ვნახე, ისხდნენ ნარზე და სჭამდნენ მის თესლს. თებერვალში კი ხანდაკშიც და წყნეთთანაც წყვილწყვილად დაფრინავდნენ დედალ-მამალი. უეჭველია, ზამთარში თებერვლამდის მამლები ცალკე იმყოფება, შემდეგ წყვილდებიან და დედალ მამალი ერთად ცხოვრობენ, მარტში დაბლა მე ისინი არსად მინახავს, — ეტყობა ამ დროს აღიან მაღლა მთებში და იქ ზუდობენ.

¹ Мензбиръ, т. II, с. 580.

3. *Petronia petronia exigua* HELLM. — კლდის ბელურა. ჩვენებური კლდის ბელურა განსხვავდება ევროპის ამავე ჯიშის ეგზემპლარებისაგან (*Petronia, petronia* L.)¹, ცოტა დიდი ტანითა და მკრთალი ფერით. ეს ბელურა ზაფხულში მინახავს სოფ. ახალქალაქთან ხეებში. თიბათვის პირველ რიცხვებში დავიჭირე აქ პატარა ბარტყი, რომელმაც ჯერ კარგად ფრენა არ იცოდა. შემდეგ მინახავს იგივე ჯიშის სოფ. კავთისხევში. 20. VI. 1910 წ. მოკვალი ერთი ეგზემპლარი ამ ჯიშისა ვენახში. ის იჯდა სარზე და გამოდგა დედალი. მუცელზე ბუმბული გაცვივნილი ჰქონდა, — ეტყობოდა, რომ ან კვერცხებიდან წამოფრინდა ანდა ახლად ჰყავდა გამორეკილი ბარტყები. თუმცა ამ ჩიტს კლდიანი ხეები უყვარს, მაგრამ ეტყობა ბუდობის დროს ვენახებსაც ეტანება.

4. *Miliaria calandra caucasica* BUT. ეს ჩიტი მალლა მთებში არ შემხვედრია მინახავს მხოლოდ უფრო დაბალ ადგილებში, მაგალითად შტეკერის მარჯვენა ნაპირზე ს. კასპის პირდაპირ. ეს ნაპირი დიდ მანძილზე დაფარულია ძეძვით. ამ ალაგს ეძახიან „საჩიტეს“. აი აქ ზაფხულში ხშირად შეხვედრია ამ ჩიტს.

5. *Emberiza melanocephala* SCOP. ეს ჯიშის ზემოთმოყვანილ ჯიშთან ერთად, ხშირად მინახავს იმავე „საჩიტეში“ აშას გარდა მდინარე ვერას დაყოლებით სადაც-კი ძეძვი მოიპოვება, იქ უეჭველად ამ ჩიტსაც მნახავთ ეტყობა, უყვარს მდინარის ნაპირები დაფარული ძეძვით.

6. *Emberiza hortulana* L. ზაფხულში ეს ჩიტი მინახავს უფრო მაღალ ადგილებში, ვიდრე ზემოთმოყვანილი მონათესავე ამ ჯიშის ჩიტები. მას უყვარს უფრო ტყის პირები.

7. *Emberiza cia par* HARTERT. ზაფხულში სოფ. კავთისხევში მე ის მინახავს ხშირად ტყის პირებში, მხოლოდ უფრო იშვიათად ბაღებში. 8. VI. 1913 წ. ვნახე ბაღში ხუთი ბარტყი ამ ჯიშისა. ფრენა ჯერ კარგად არ იცოდნენ. კუჭი ამ ჩიტებს ზაფხულში უფრო მწერებით აქვთ გამოტენილი,

¹ Мензбиръ, т. II, с. 639.

ზამთარში-კი უფრო მკენარეულობით. ეტყობა ზამთარში კუკურებით იკვებებიან. სიცივეები რომ დადგება, ისინი უკონუსდებიან გუნდებად, 10—15 თვითეულში, და შთიანი ადგილებიდან ჩამოდიან დაბლობებში. ამნაირი გუნდები მინახავს მცხეთის ახლო, წყნეთის ცოტა ქვემოდ და სოფ. კავთისხევშიც. ამ უკანასკნელში 26. XI. 1912 წ. დიდი ყინვის დროს, ვნახე დაახლოვებით ასამდე ამ ჯიშის ჩიტი, ისინი თავს აფარებდნენ სახლის სახურავში.

8. *Motacilla alba dukhunensis* SYKES — თეთრი წყალ-წყალა. წყალ-წყალა ძალიან გავრცელებული ფრინველია გორის მაზრაში, იმას არ უყვარს ძალიან მაღალი ადგილები. 17. VI. 1914 წ. სოფ. კავთისხევში შევხვდი წყალ-წყალას ბარტყებს. ჯერ კარგად ვერ დაფრინავდნენ. ბარტყები, რიცხვით ხუთი, გამოეჩიკა სახლის სახურავზე. მშობელმა დიდი სიყვარული და მამაცობა გამოიჩინა დაფრინის დროს. როცა ვინმე უხანოვდებოდა ბარტყებს დასაქვრად, დედა შიგ ხელებში უფარდებოდა და იქვე რამოდენიქ ნაბიჯის სიახლოვეს ჯდებოდა.

9. *Sitta neumayer parva* BUT. ორი ეგზემპლარი ამ ჩიტისა მოვკალი 13. VII. 1913 წ. კასპის პირდაპირ მტკვრის ნაპირას. ალაგი აქ კლდიანი იყო და შედგებოდა უმთავრესად კირნარისგან.

10. *Parus major* BRISS — წითელი მტკვრის ნაპირებიდან ვიღრე 4000 ფუტის სიმაღლემდის ყვილგან, სადაც კი მოიპოვება ტყეები. მე შემხვედრია ეს ჩიტი როგორც ზაფხულში, ისე ზამთარშიც. ზაფხულის დამდგეს გუნდები ამ ჩიტებისა, 10—15 თვითეულში, ხშირად მინახავს ბაღებში კაკლებზე, ტირიფებზე და სხვა ხეხილებზე. შემოდგომით და ზამთარში ხეხილებს რომ ფოთოლი გასცივია, ძალიან უყვართ ვაზებზე სიარული. ბუდეს ხშირად ადამიანის სადგომის ახლო იკეთებს. 8. VI. 1913 წ. ვიპოვე ბუდე ამ ჩიტისა დანგრეულ კედელში. სიღრმე ნახევარი არშინი ჰქონ-

და, ხოლო მიწის პირიდან არშინ ნახევარზე იყო მოწყობილი. ბუდე შრგვალი იყო. ქვეშ გამზმარი ბალახი ეგო, ზევიდან კი მატყლი. ცხენის ძევა და ხავსი ჩაელაგებინა. შიგე ქვის კარგა მოზრდილი ბარტყი იჯდა. 14. VI. 1914. სახლის ახლო კაკლის ხის ფულტუროში გამოეჩიკა შეიდი ბარტყი. ბარტყები უკვე შხად იყვნენ გამოსაფრენად. სიღრმე ფულტუროს ერთი აწმინი ჰქონდა. მიწის პირიდან ხავენის სიმაღლეზე იყო. იმავე წელს თიბათვის დამღვეს ვიპოვე ბუდე კიდევ ტირაფის ფულტუროში, ბარტყები ჯერ კარვად დაბუმბულნი არ იყვნენ.

11. *Cyanistes coeruleus* L. — წიფწივა. სოფ. კავთისხევის ბაღებში ეს ჩიტი ხშირად შემხვედრია ზაფხულშიც და ზამთარშიც. მინახავს წიწქანასთან ერთად ხეხილებზე გუნდებად მოსიარულე. ორნითოლოგოსებში არსებობს აზრი, რომ ჩვენებური წიფწივა განსხვავდება ევროპიულ ამავე ჯიშის ჩიტებისაგან. ერთი ეგზემპლარა ამ ჩიტისა მე წარუდგინე ცნობილ ორნითოლოგოსს პ. სუშკინს. მან განაცხადა, რომ ის განსხვავებას ვერა ხედავს ჩემს მიერ მოკლულ ეგზემპლარსა და ტიბურ მის კოლექციაში მყოფ ევროპიულ ჯიშის ეგზემპლარებს შორის.

12. *Aegithalos caudatus major* RADDE — ბოლოგარძელა წიწქანა. ზაფხულობით ეს ჩიტი ჩვეულებრივი სტუმარია სოფ. კავთისხევის ბაღებისა. მას შემოთმოყვანილ ჯიშებთან უყვარს სიარული.

13. *Lanius collurio Kobylini* BUT. — ღაჯო. ეს ჩიტი მინახავს მტკვრის ნაპირიდან დაწყებული ვიდრე 4000 ფუტის სიმაღლეამდე. ბუდობა ღაჯოს უყვარს ტყის პირებშიც და ვენახებშიც. პირველ შემთხვევაში ბუდეს იკეთებს უფრო ხშირად ძეძვის ბუჩქზე, ვენახებში კი ღობებში. მას ჩვეულებად აქვს ჯდომა ან სარის წვერზე ან კაკლის ხის ზევითა ტოტებზე იქიდან ათვლიერებს ხოლმე მწერებს. დაიქვრს თუ არა მხვერპლს, ისევ უკან ბრუნდება. მწერების გარდა თუთას

და ბალსაც სჭამს. ასე რომ ბალებისათვის მწერების გაწვევით სარგებლობა მოაქვს, ხილის ქაშით კი ზიანი. 8. წ. ენახე ბუდეში, რომელიც ღობეში იყო გაკეთებული, ხუთი გასაფრენად გამზადებული ბარტყი: ივლისში ბალებიდან ტყის ნაპირებში გადადიან და იქ რჩებიან მარიამობის თვის დამლევამდე. შემდეგ მიდიან ცხელ ქვეყნებში. გაზაფხულზე გვესტუმრებიან ხოლმე აპრილის შუა რიცხვებში.

14. *Lanius rufus* BRISS. ¹—წითელ-თავა ღაჯო. ტფილისის მიდამოებში წითელ-თავა ღაჯო ბუდობს თბილისის პირველ რიცხვებში მდინარე ვერასთან შემხვედრია ამ ჩიტის ბარტყები. გორის მაზრაში ეს ჩიტი არსად მინახავს. ეტყობა ტფილისის დასავლეთით არ ბუდობს.

15. *Lanius minor* GM. ²—შავ-შუბლა ღაჯო. ეს ჩიტი ტყეებში და ტყის პირებში არსად მინახავს. მინახავს მხოლოდ ვაშლილ ადგილებში, ბუჩქებზე, ხშირად ძეძვზე და უეჭველად წყლის ახლო. სოფელ კავთისხევის მინდვრებში მოდის აპრილის შუა რიცხვებში. მარიამობის თვის დამლევს აღარსადა სჩანს.

16. *Lanius homeyeri* CAB. ³—დიდი ღაჯო. ეს ჩიტი მხოლოდ ერთხელ 1. XI. 1912 წ. ენახე სოფ. კავთისხევი. რადგანაც უკვე გვიანი შემოდგომა იყო, უეჭველია მიემგზავრებოდა ცხელ ქვეყნებში. ზაფხულში მე ის არსად არ შემავედრია.

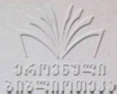
17. *Motacilla flava melanocephala* LICHT. ⁴—ეს ჩიტი ფართოდ გავრცელებულია საქართველოში. სადაც კი გაშლილი ადგილებია და პატარ-პატარა ქაობებია, იქ უეჭველად მნახავთ ამ ჩიტს. კავთისხევის მიდამოებში ის მოდის ცხელი ქვეყნებიდან მარტის დამლევს; თუმცა ამ დროს შეზღუდვით მხოლოდ თვითულ ეგზემპლარებს; აპრილში-კი ბლომად მოდიან. მარიამობის თვის დამლევს მე ისინი აღარსად მინახავს.

¹ Мензбиръ, II, с. 715.

² Мензбиръ, II, с. 723.

³ Мензбиръ, II, с. 731.

⁴ Hartert, Die Vögel der paläarktischen Fauna, S. 295.

18. *Ruticilla phoenicura* L. ¹—ბოლო-ცეცხლა. სოფ. კავთისხევში ის ჩვეულებრივი ჩიტია. მას უყვარს ტყის პირები და ბაღები ბუდეს შირად ღობებში იკეთებს. 8. VII. 1911 წ. დავითიერე უკვე მფრინველი ბარტყი ამ ჩიტისა. შემდეგ წლებშიც ამავე დროს მინახავს ბოლოცეცხლის ბარტყები. ეტყობა ესენი მეორე ბუდობისანი იყვნენ. ბოლოცეცხლა მოდის ჩვენ ქვეყანაში მარტის დამლევს, მიდის კი ექვნიანთვის პირველ რიცხვებში.

19. *Turdus musicus* L. ²—ჯიჯლი. საქართველოში ჯიჯლი იშვიათი ფრინველია. რადღეს ზაფხულში მხოლოდ ბორჯომში უნახავს. სატუნინს სულ არ შეჰყვარია ³. მე მხოლოდ ერთხელ 8. VI. 1914 წ. მოკალი სოფ. კავთისხევის ბაღში კარგად მფრინავი ბარტყი ამ ჯიშისა. ასე რომ მკირე რიცხვი ჯიჯლებისა, უეჭველია ბუდობს საქართველოში.

20. *Monticola saxatilis* L. ⁴—კლდის-შაშვი. კლდის შაშვის შესახებ ლიტერატურაში ცოტა ცნობებია ზოგროვილი, როგორც მის გაერცვლებზე, აგრებზე ცხოვრებაზე. მე მინახავს ეს ჩიტი ტფილისის მიდამოებში და სოფ. კავთისხევში. ამ უკანასკნელში მხოლოდ ერთ ალაგას მინახავს. ეს ალაგი წარმოადგენს გორას და კირანარისაგან შესდგება. ეს გორა მთლად გადათხრილია, რადგანაც მცხოვრებლები აქ კირის ქვას იღებენ. აი აქ ზაფხულში ხშირად შეუხვედრია კლდის შაშვი გუნდებად, 4—5 თვითეულში. 27. VI. 1910 წ. მე დავიჭირე ბარტყი, რომელიც ჯერ კარგად ვერა ფრინავდა. ეტყობა აქ საღმე ქვებში გამოჩეკილიყვნენ, ვინაიდან ახლო კიდევ ოთხი ბარტყი დახტოდა. მარიამობის თვის შუა რიცხვებში მე იქ კლდის შაშვები აღარ მინახავს.

21 *Pratincola maura* PALL. ¹ ცნობები ამ ჩიტის შე-

¹ Меназбиръ, II, с. 1073.

² Сатуниинъ. Материалы къ познанію птицъ Кавказскаго края, с. 62.

³ Меназбиръ, II, с. 1053.

⁴ Меназбиръ, II, 1013.

სახებ საზოგადოოდ და კერძოდ მის ბუდობაზე საქართველოში ძალიან შცირება: მენზბირი უარყოფს ამ ჩიტის ბუდობას საქართველოში. რადდეს და სატუნინს ბუდობის დროს არ შევხვედრიათ ეს ჩიტი. მხოლოდ ჰარტერტი ამტკიცებს მის ბუდობას ჩვენში. 10. VII. 1910 წ. მე მოგვალეი სოფ. კავთისხევში ორი ეგზეზლარი ამ ჩიტისა, შემდეგ წარუდგინე მათი ტყავები ორნიტოლოგოს პ. სუშკინს. იმან დაადასტურა, რომ ორივენი ეკუთვნის ზემოთღისხეფლებულ ჯიშს. ეს ჯიში მხვდებოდა მხოლოდ ზაფხულობით ტყის პირებში. ზემოთმობსენებულიდან სჩანს, რომ ეს ჩიტი გარის მავრაში ტყიან ალაგას ბუდობს.

22. *Picus minor colchicus* BUT. — პატარა კოდალა. პატარა კოდალა ხშირად მინახავს ზაფხულში ს. კავთისხევის ბაღებში. ის იქ მთელი წლის განმავლობაში იმყოფება.

23. *Picus major poelzami* BGD. — ჭრელი კოდალა. ზაფხულობით ჭრელი კოდალა იშვიათად დაფრინავს დაბლა ბაღებში, მაღლა კი თრიალეთის მთებში 4000 ფუტის სიმაღლეზე. ჩვეულებრივი ფრინველია ზამთარში დალა, ბაღებში ეს ჯიში და მწვანე კოდალაც ბევრი მინახავს.

24. *Cypselus melba* L. — მეკირიე. სოფ. კავთისხევის თავში არის დანგრეული კოშკი. ამ კოშკზე მეკირიები მინახავს აპრილის პირველ რიცხვებიდან ვიდრე მარიაპოპისთვის ბოლომდე. ამ კოშკზე ბუდობს ყოველ წლივ 40—50 ეგზეკზ ოარი. დილა ადრინად წამოიშლებიან ხოლომე და მიდიან საკვების საშოვნელად, საღამოობით კი 4—5 საათზე ისევ ბრუნდებიან და კარს ჟელოიან კოშკს მზის ჩასვლამდე, შემდეგ დაედებიან კოშკზე.

Г. Н. Чубиновъ.

Замѣтки о Манглисскомъ храмѣ.

Лѣтомъ 1919 года мнѣ случилось побывать въ Манглисѣ и я смогъ употребить около 5 часовъ на изученіе его извѣстнаго собора.

Всякому внимательно отнесемуся къ этому зданію при осмотрѣ его и даже при взглядѣ на фотографіи или чертежи храма, исполненные Гриммомъ¹, не можетъ не броситься въ глаза нѣкоторая несогласованность отдѣльных частей его. Поэтому первое, на что я обратилъ вниманіе, было, именно, выясненіе взаимоотношеній этихъ противорѣчій и вызвавшихъ ихъ причинъ. Правда, Манглисскій храмъ особенно полюбился тѣмъ, кто долго жилъ около него, ряду офицеровъ Эриванскаго полка, стараніями которыхъ въ концѣ концовъ въ 50-хъ годахъ храмъ былъ отремонтированъ. Именно, въ 1848 году по поводу Манглискаго храма И. А. Сливницкій, редакторъ газеты «Кавказъ», писалъ: «надобно имѣть воображеніе слишкомъ сонное, сердце очерствелое и лѣнь совершенно восточную, чтобы пройти мимо безъ участія, не поклониться старинѣ, не познакомить съ ней людей, не вполнѣ равнодушныхъ къ прошедшимъ былинамъ»². Храмъ привлекалъ своимъ ви-

¹ D. Grimm, *Monuments de l'architecture byzantine en Géorgie et en Arménie*, SPb. 1864. Ср. также M. Scherwinsky, *Die Baukunst in Georgien*, in: «Allgemeine Bauzeitung», 1891, Heft 3 u. 4, Blatt 19.

² Древній храмъ въ Манглисѣ, Тифлисъ 1902 г., с. 30. Это небольшая брошюра, изданная С. А. Сливницкимъ и заключающая въ себѣ вступленіе издателя (с. 3—14) и перепечатку слѣдующихъ статей: 1) «Храмъ въ Манглисѣ и Алгетскія пещеры» И. А. Сливницкаго, с. 15—39 (изъ газ. «Кавказъ», № 37 и 38 за 1848 г.); 2) «Сазандаръ на праздникѣ» С. А. Сливницкаго, с. 40—46 (изъ газ. «Закавказскія Вѣдомости» № 49 за 1856 г.); 3) «Воздвиженіе креста на древнемъ храмѣ въ Манглисѣ» В. Маѣева, с. 47—50 (изъ газ. «Кавказъ» не за 1858 г., а № 81 за 1857 г.); 4) «Освященіе Манглискаго храма» С. А. Сливницкаго с. 51—54 (изъ газ. «Кавказъ», № 48 за 1862 г.).

домъ, онъ сталъ любезенъ сердцу новыхъ его созерцателей, сталъ частицей ихъ жизни. «Особенно замѣчательно въ архитектурѣ этого храма то, что онъ, несмотря на свои огромные размѣры, такъ пропорціоналенъ въ частяхъ, куполъ такъ легко наброшенъ, что зданіе, вмѣсто того, чтобы казаться массивнымъ, невольно поражаетъ своею легкостью». Въ такихъ словахъ выражаетъ этотъ восторгъ В. Макѣевъ въ 1857 г. ¹, а нѣсколько иначе, но вполне отражая тоже общее настроеніе почитателей храма тѣхъ годовъ, И. А. Сливицкій, когда, напр., пишетъ: «небольшой объемъ церкви . . . искупается замѣчательно прекрасными формами; соблюдена соразмѣрность частей, не пограны архитектурныя правила, не забыты законы акустики» ². Не трудно думается мнѣ понять, что русскіе офицеры остановились пораженными и легкостью и торжественностью храма и не только не замѣтили несогласованности отдѣльныхъ частей, но даже прямо подчеркиваютъ полную гармонію строенія. Дѣйствительно, общій видъ кавказскихъ храмовъ производитъ совершенно особенное впечатлѣніе на не видывавшаго подобнаго строенія человѣка. И бросаются и въ Манглискомъ храмѣ прежде всего общія цѣнности, опредѣляемыя тѣми религиозными эмоціями, которыя и сейчасъ являются наиболѣе сильными, дѣвственными. Почувствовать при этомъ тѣ или иные диссонансы очень трудно. Но справедливость требуетъ отмѣтить, что тогда-же въ 50-хъ годахъ академикъ Д. И. Гриммъ указалъ, что алтарная часть не одновременна съ остальными массами храма, что въ ихъ стройность такимъ образомъ внесенъ нѣкоторый разладъ ³.

Сейчасъ научное изслѣдованіе Манглискаго собора чрезвычайно затруднено, ибо его, какъ сказано, старательно ремонтировали въ 50-хъ годахъ. Сдѣлано это было съ полной искренностью и большимъ чувствомъ; для выясненія же тѣхъ или иныхъ вопросовъ благодаря ремонту многое утеряно окончательно. Въ 50-хъ гг. при командирѣ Эриванскаго полка Ф. Х. де-Саже и при содѣйствіи

¹ *Ib.* 1., с. 48.

² *Ib.* 1., с. 22; ср. еще сс. 1с. 16, 47—48, 53.

³ D. Grimm, *ib.* 1., texte.

бывшаго въ то время экзарха Грузіи Исидора предпринять ремонтъ храма на деньги, позаимствованныя изъ капитала полковой церкви и пожертвованія: «возобновленъ южный портикъ, исправлены откосы крыши и сдѣлана коническая крыша надъ куполомъ, исправлены снаружи и внутри стѣны»¹. Это сдѣлано въ 1857 и 1858 годахъ архитекторомъ Эриванскаго полка Чулковымъ². Затѣмъ въ 1862 г. былъ возобновленъ и западный портикъ, одновременно замѣнена колокольней и новыми воротами четырехугольная, двухэтажная башня, защищавшая въ срединѣ южной крѣпостной стѣны ворота³.

Манглисскій храмъ былъ обнесенъ въ большой квадратъ крѣпостной стѣной, по угламъ которой находились круглыя башни, а по срединѣ южной стѣны «ворота защищены двухэтажною, четверугольною; съ правой стороны этихъ воротъ небольшая часовня, съ дверями наружу⁴, вѣроятис, отпертая для молитвъ прихожанъ во всякій часть дня и ночи, когда смутное военное время заставляло быть осторожнѣе по ночамъ и запираеть монастырскіе ворота»⁵.

Во время реставраціи храма въ 1862 году «на томъ мѣстѣ, гдѣ стояла полуразрушенная боевая башня и гдѣ находились древніе ворота, сдѣланы были ворота подъ сводомъ изъ алгетскаго камня, и надъ ними колокольня»⁶. «Надъ аркою прохода»⁷ этихъ воротъ находилась надпись «строителя сего Манглискаго епископа Арсенія» отъ 3-го

¹ С. А. Сливницкій, *ib.* I., с. 10.

² См. надпись въ храмѣ надъ входомъ въ ризницу; приведена С. А. Сливницкимъ на с. 12—13 цит. изд., см. еще с. 53 и 48.

³ *ib.* I., с. 11, 13. Характерно, что Броссе указываетъ (со ссылкой на «Кавказъ», 1857, № 81—ст. В. Макѣва), что храмъ вновь освященъ въ честь Воздвиженія креста 14-го сентября (см. I. Bartholomaei, *Lettres numismatiques et archéologiques, relatifs à la Transcaucasie*, SPbg. 1859, p. 114), а С. А. Сливницкій описываетъ освященіе въ 1862 г. въ честь Успенія Божіей Матери (*ib.* I., с. 54).

⁴ А. Уманецъ, *Древній храмъ въ Манглистѣ, ст. въ Кавказскомъ Календарѣ на 1852 годъ*, с. 466, тоже упоминаетъ о ней.

⁵ Сливницкій, с. 26.

⁶ Сливницкій, с. 11.

⁷ Сливницкій, с. 26.

февраля 1667 года¹. По сообщенію Е. С. Такайшвили она находится «въ стѣнѣ ограда Манглискаго храма на право отъ воротъ»².

Сама крѣпостная стѣна была вся снабжена бойницами, сохранившимися и сейчасъ еще въ восточной стѣнѣ. В. Макѣевъ пишетъ о «двойномъ рядѣ узкихъ бойницъ»³. Башни были тоже много выше теперешнихъ. Такъ сторожъ храма говорилъ, что сѣверо-восточная башня была очень высокая, но обвалилась сравнительно недавно. Внутри эти башни были пустыя, и, вѣроятно, въ нѣсколько этажей.

Стѣны и башни также были исправлены въ 1862 году⁴. Въ южной стѣнѣ снаружи въ нѣкоторыхъ мѣстахъ видны находящіеся въ кладкѣ большіе тесаные камни, но они, вѣроятно, положены при самомъ возведеніи стѣны Арсеніемъ. Ремонтныя работы видны въ другихъ мѣстахъ и выдаются известкой и цвѣтомъ камня.

Въ оградѣ имѣются остатки жилыхъ помѣщеній⁵ и могилъ⁶. Изъ числа послѣднихъ характерны безыменныя съ изображеніями предметовъ домашней дѣятельности, плуга и т. п. (передъ южнымъ притворомъ).

Передъ самымъ входомъ въ храмъ съ юга стоитъ небольшой равноконечный каменный крестъ, вставленный въ

¹ Надпись издавалась много разъ. Впервые въ 1837 году академикомъ Броссе (*Mémoires de l'Académie des sciences*, VII-e série, sc. pol. etc., t. IV, p. 431) по копіи, сообщенной ему Н. Д. Чубиновымъ, дядею проф. Д. И. Чубинова, а не этимъ послѣднимъ, какъ ошибочно указано у Ж. Броссе (*Bibliographie analytique des oeuvres de M. Marie-Félicité Brosset*, SPbg. 1887, col. 693). Затѣмъ И. А. Сливцикимъ (I. c., с. 26—27) и, наконецъ, Е. С. Такайшвили (Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки, вып. IV, Тифлисъ 1913, отд. отт. изъ Извѣстій кавказскаго отдѣленія Московскаго археологическаго общества, вып. III, и изъ Сборника матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, вып. XLIII, с. 140). Кромѣ того русскій переводъ ея у А. Уманца (I. c., с. 466), а французскій у Броссе (*Lettres numismatiques*, с. 116, № 11).

² Е. С. Такайшвили, I. c., с. 140. Фот. № 15355 коллекціи Д. И. Ермакова въ Государственномъ Тифлискомъ Университетѣ.

³ I. c., с. 30.

⁴ *ib.* I. c. 54.

⁵ *ib.* I. c. 11, 26, 48.

⁶ *ib.* I. c. 26, 35.

каменную базу¹. Указываютъ на существованіе подобныхъ камней въ окрестности и означаютъ ихъ межевыми знаками. Съ послѣднимъ объясненіемъ интересно сопоставить указаніе С. А. Сливницкаго на крестъ, стоявшій въ 1856 году «на половинѣ дороги между новымъ и старымъ Манглисомъ»²; но гдѣ онъ теперь?

Вокругъ ограды храма А. Уманецъ отмѣчаетъ «слѣды существовавшей здѣсь деревни», а «на небольшомъ земляномъ пригоркѣ старинное кладбище»³.

Изъ ограды храма, быть можетъ изъ него самаго⁴, былъ ходъ подземный къ источнику, находящемуся на востокъ⁵. Сторожъ говорилъ мнѣ, что другой ходъ шель къ бывшей штабъ-квартирѣ, т. е. версты за двѣ.

Настоящее описаніе—сводъ наблюденій кратковременнаго пребыванія въ Манглискомъ храмѣ—имѣетъ задачей намѣтить основные этапы, которые при детальной разработкѣ должны привести насъ къ болѣе ясному пониманію исторіи памятника. Для окончательнаго установленія выдвигаемыхъ здѣсь вопросовъ необходимы точные обмѣры храма, при чемъ надлежитъ обратить вниманіе на толщину стѣнъ надъ портиками и внутри ихъ, такъ какъ отдѣлка самыхъ входовъ создана реставраціей; конечно, при этомъ необходимо постараться, хотя бы въ нѣкоторыхъ частяхъ, напр., внутри сѣверо-западной комнатки, обнажить древнія стѣны (предполагаемая мною) для окончательнаго фиксирования результатовъ, а также обнажить сѣверную и южную грани, дабы попытаться найти дѣйствительно первоначальную форму стѣнъ⁶.

I.

Основная масса Манглискаго храма состоитъ изъ восьмигранника, вѣнчаннаго куполомъ. Съ востока выдвигается

¹ Ср. фотографіи № 5793 и 18135 Д. И. Ермакова.

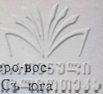
² I. с., с. 46.

³ I. с., с. 464.

⁴ Ср. Сливницкій, с. 24.

⁵ *ib.* I., с. 24—25.

⁶ Въ названной выше коллекціи фотографій Д. И. Ермакова въ Государственномъ Тифлискомъ Университетѣ имѣется свыше 20 снимковъ Манглискаго храма, общихъ и деталей.

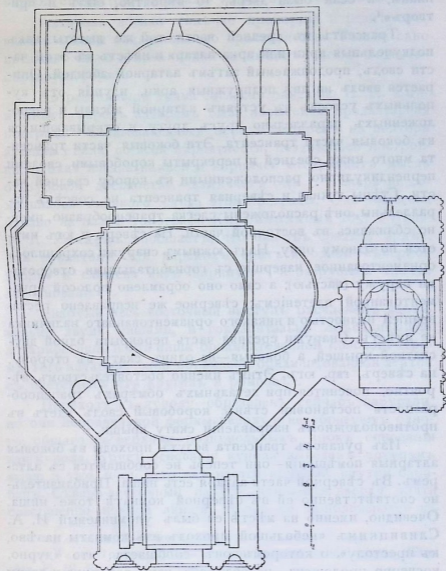
нулся своеобразный трансептъ, перерѣзающій сѣверо-восточную и юго-восточную грани, и алтарная часть и съ запада по портику. Такимъ образомъ изъ этого перечня мы уже видимъ, насколько затушеванъ и измѣненъ первоначальный характеръ строенія¹.

По плану храмъ представляетъ собой крестъ, въ которомъ каждое тябло закруглено, образуя абсиду. Изъ нихъ восточная, алтарная, выдвинута много впередъ, остальные же три совершенно одинаковы. Въ каждой абсидѣ по одному окну на равной высотѣ, только алтарное помѣщено ниже. Первоначально и восточная абсида должна была быть равна остальнымъ, т. е. мы имѣли въ планѣ правильный равноконечный крестъ. Грани сѣверо-восточная и юго-восточная сохранились сейчасъ совершенно атрофированно — онѣ собственно только образуютъ фронтоны, которымъ косо перерѣзается скатъ крыши (сѣверный, гсп. южный), перекрывающей трансептъ. Реальнаго значенія въ строеніи эти «фронтоны» не имѣютъ, а сохранены только ради согласованія общаго вида храма. Кромѣ того карнизъ юго-восточной грани прерывается также возвышающейся средней частью алтарной пристройки. Какъ я уже упоминалъ, на позднѣйшую постройку всей восточной части храма указалъ уже акад. Давидъ Гриммъ, который обмѣривалъ храмъ между 1849 и 1852 годами; вѣроятно же, подъ конецъ своего пребыванія на Кавказѣ, т. е. именно въ 1852 году². Гриммъ пишетъ: «Въ ней [церкви] осмиугольникъ средины (выступающій виднѣе на планѣ съ сѣверной стороны) и внутреннія подкупольныя ниши принадлежатъ по всей вѣроятности первоначальному сооруженію; куполь же и части западная, восточная и южная позднѣйшей пристройки». Нѣкоторое сомнѣніе закралось въ душу и А. Уманца, но онъ старается отогнать его: «Во внутренность ве-

¹ Воспроизведенный здѣсь планъ Манглицкаго храма вычерченъ для Кабинета Исторіи Искусствъ при Государственномъ Тифлисскомъ Университетѣ по изданіямъ акад. Грима и арх. Шервинскаго; на основаніи специальныхъ обмѣровъ добавлены оба помѣшенія по сторонамъ западнаго крыла.

² Высказываю это предположеніе изъ сравненія его плана съ планомъ топографа Кирпичникова, снятымъ 20 августа 1851 года (см. ниже).

дуть два входа; изъ нихъ западный съ притворомъ неоспоримо входилъ въ общій первоначальный планъ храма и вмѣстѣ съ нимъ составляетъ видъ корабля; южный пред-

ставляетъ какъ бы пристройку, сдѣланную послѣ. Но при этомъ замѣтимъ, что всѣ грузинскія церкви, какъ древнія,

такъ и новыя, всегда имѣють по два входа, западный и южный, и потому нѣтъ сомнѣнія, что южная дверь Манглицскаго храма также находилась и въ первоначальномъ планѣ; а если была дверь, то вѣроятно, былъ и притворъ»¹.

Трансептъ въ средней части той же высоты какъ подкупольныя арки или арка алтаря и имѣеть въ этой части сводъ, продолжаемый затѣмъ алтарной абсидой. Опирается сводъ на двѣ подпружныя арки, идущія отъ купольныхъ устоевъ къ устоямъ алтарной абсиды и расположенныхъ параллельно другъ другу, и открывающихся въ боковыя части трансепта. Эти боковыя части трансепта много ниже средней и перекрыты коробовыми сводами перпендикулярно расположенными къ коробу средней части. Стѣны южная и сѣверная трансепта не совсѣмъ параллельны, онѣ расположены слегка трапецеобразно, именно сближаясь въ восточной части. На сѣверъ и югъ имѣется по одному окну. Надъ южнымъ снаружи сохранилось орнаментированное навершіе съ горизонтальными отворотами наружу (частью); а само оно обрамлено полосой орнаментированной плетеніемъ; сѣверное же исправлено реставраціей полностью и никакого орнаментированнаго наличника не имѣеть. Снаружи средняя часть перекрыта одной двускатной крышей, а боковыя—на одинъ скатъ въ сторону, на сѣверъ, гср. югъ. Этимъ именно обстоятельствомъ, вѣроятно, пояснится при детальныхъ обмѣрахъ трапецеобразность постановки стѣнъ: коробовый сводъ идетъ въ противоположномъ направленіи скату крыши.

Изъ рукавовъ трансепта ведутъ проходы въ боковыя алтарныя помѣщенія—они теперь не сообщаются съ алтаремъ. Въ сѣверной части алтаря есть ниша. Приблизительно соотвѣтственно ей въ сѣверной комнатѣ тоже ниша. Очевидно, именно на мѣстѣ ея былъ упоминаемый И. А. Сливичскимъ «небольшой проходъ изъ комнаты на лѣво, къ престолу», о которомъ онъ сообщаетъ, что «дурно, косвенно проложенъ, не обдѣланъ какъ всѣ окна и двери плитами, малъ и не соответствуетъ граціознымъ формамъ цѣлага. Смѣло можно утверждать, что онъ проложенъ

¹ А. Уманецъ, I. с., с. 469.

позднѣе»¹. Этотъ проходъ нанесенъ на планѣ, снятомъ топографомъ Кирпичниковымъ 20 августа 1851 г.² Въ ризницѣ (юго-вост. отдѣленіе) имѣется тоже ниша въ сѣверной стѣнѣ. Обѣ комнаты имѣютъ на востокъ абсиды.

Алтарная абсида тѣхъ-же пропорцій и размѣровъ, какъ и абсиды подкупольнаго пространства. Только окно посажено ниже и арка конхи ея имѣетъ слегка подковообразную форму.

До реставраціи храма согласно описанію И. А. Сливицкаго передъ алтаремъ была невысокая предалтарная преграда. «Возвышающаяся передъ алтаремъ на полтора аршина стѣна, по всей вѣроятности, позднѣйшей постройки; плохая кладка камней и кирпичей отстраняетъ мысль о глубокой древности»,—замѣчаетъ онъ³. Теперь не сохранилось никакого слѣда этой преграды. Она нанесена однако на планѣ топографа Кирпичникова 1851 г., равно А. Уманецъ сообщаетъ, что она «въ средней аркѣ», «съ пролетомъ для царскихъ вратъ и одной сѣверной двери» и сложена «изъ кирпича»⁴, и разрушена «почти до основанія»⁵.

Снаружи весь восточный выступъ расчлененъ вертикально двумя нишами, и горизонтально объединяющей алтарное окно и обѣ ниши орнаментированной полосой. Кроме того алтарное окно обрамлено орнаментированной лентой съ плетеніемъ изъ круговъ и ромбовъ⁶.

Переходъ къ куполу образованъ сейчасъ парусами, но они неправильной формы вверху и не образуютъ одного, общаго съ верхами подкупольныхъ арокъ основанія для купола. Кругъ основанія купола выведенъ уступомъ выше и уже, и съ него начинается круглый внутри барабанъ. Сѣверо-восточный парусъ кончается вверху почти совершенно прямой линіей, другіе же приближаются къ

¹ I. c., с. 22. Того же мнѣнія и А. Уманецъ, с. 471.

² Bartholomaei, *Lettres numismatiques et archéologiques*. SPBg. 1859. Pl. IV. fig. 1.

³ I. c., с. 21.

⁴ I. c., с. 470.

⁵ I. c., с. 471.

⁶ Фот. № 18133 изъ коллекціи Д. И. Ермакова.

части круга, но очень не ровно. Такимъ образомъ, если переходъ отъ квадрата къ подкупольному кругу совершался первоначально въ формѣ парусовъ, то самый куполь начинался ниже и былъ шире, чѣмъ тотъ, который мы видимъ теперь.

Теперешній куполь снаружи имѣетъ 12 граней и 6 оконъ—по одному на в. и з., и по два—на югъ и сѣверъ. Всѣ 12 граней ограничиваются внизу выступающей тягой, подъ которой видны части круглаго барабана. Всѣ 12 граней обрамлены полуколонками съ арками на нихъ, а окна кромѣ того отдѣланы широкими полосами богатой рѣзьбы, сохранившейся на 4 окнахъ, восточномъ, западномъ и обоихъ южныхъ. Только сѣверныя окна рѣзьбы не имѣютъ—вѣроятно, во время реставраціи въ нихъ были поставлены простыя плиты. Высота этого купола, какъ и ширина его, т. е. всѣ пропорціи соотвѣтствуютъ той эпохѣ, когда его возводили, но не пропорціямъ основной массы храма. Въ отношеніи послѣднихъ онъ является слишкомъ большимъ, высокимъ. Первоначальный куполь долженъ былъ быть по моему мнѣнію ниже, шире, приземистѣе, и съ меньшимъ числомъ граней и малыми окнами. Я считаю, что онъ долженъ подходить по своимъ формамъ къ куполамъ Самцеврисской церкви, большой церкви Мцхетскаго Креста, Атенскаго Сіона и т. п.

Пяты подкупольныхъ арокъ различныя, довольно простыя по профилю и сильно забѣлены, что мѣшаетъ судить о ихъ формахъ.

Сейчасъ въ храхъ ведутъ два хода—съ запада и съ юга. Съ запада дверь находится приблизительно въ центрѣ абсиды—она большая и, вѣроятно, въ верхней части нѣсколько подновлена. Возможнымъ, конечно, представляется мнѣ, что и этотъ ходъ прорубленъ позднѣе; первоначальныхъ же дверей было двѣ въ той же западной абсидѣ, о чемъ сейчасъ ниже. Что же касается южнаго входа, то онъ прорубленъ далеко не въ серединѣ абсиды, а значительно западнѣе, вбокъ. Старый же каменный настилъ пола образуетъ передъ нимъ правильный полукругъ¹. Дверь эта пробита однако прямо соотвѣтственно входу въ

¹ Ср. такое же явленіе въ Мартвили.

южный портикъ, имѣющій ассиметричное дѣленіе, и несомнѣнно одновременна съ возведеніемъ его.

Помимо этихъ двухъ входовъ въ западной абсидѣ есть двѣ небольшія двери на сѣверъ и югъ. Онѣ ведутъ въ небольшія очень высокія, полутемныя помѣщенія. Помѣщенія эти и дверки опущены на планѣ Д. И. Гримма, но упоминаются И. А. Сливичкинымъ ¹, А. Уманцемъ ², и отмѣчены Кирпичниковымъ ³. По внимательномъ обследованіи ихъ, главнымъ образомъ сѣвернаго, хорошо сохранившагося, я пришелъ къ слѣдующему выводу. Въ первоначальной постройкѣ это были *не* замуравленные внутрь стѣны комнаты, а большія, глубокія и высокія наружныя ниши; при перестройкѣ же ихъ застроили цѣлою стѣной, одновременно облицовавшей остальныя стѣны храма (или по меньшей мѣрѣ части ихъ). Основанія къ такому выводу заключаются въ слѣдующемъ. Изъ четырехъ стѣнъ сѣверо-зап. комнаты восточная, южная и западная сложены правильными рядами изъ тесаныхъ, хотя и не очень гладко, одинаковыхъ камней. Только сѣверная стѣна сложена неровно изъ мелкихъ, неровныхъ камней и глыбшей, густо залитыхъ известкой. Эта сѣверная стѣна приложена къ открытой ранѣе нишѣ снаружи въ-прислонъ и въ мѣстахъ, гдѣ она прикасалась къ восточной и западной стѣнамъ, теперь она мѣстами отошла отъ нихъ (особенно у восточной) ⁴. Восточная стѣна имѣетъ глубокую полуциркулярную въ планѣ абсиду почти до основанія свода. Высота этихъ «комнатокъ» около четырехъ сажени ⁵. Надъ дверцей изъ комнатки въ церковь имѣется арка подковообразной формы и затѣмъ тимпанный камень. Нѣсколь-

¹ I. с., с. 23: «11 ступеней длины, 6 ширины и 3½ сажени въ вышину».

² I. с., с. 471.

³ Bartholomaei, op. c., pl. IV, fig. 1.

⁴ Что касается кладки, то на южной стѣнѣ нѣсколько ниже свода имѣются два ряда кладки, камни которой утратили передніе слои, а изломы сгладились по неровностямъ, какъ бы застывшіе; такіа форма вывѣтриванія встрѣчается на очень древнихъ строеніяхъ.

⁵ Окно спаружи даетъ представленіе по этому вопросу: см. фот. Д. И. Ермакова № 9793. Сливичкій (с. 23) указываетъ 3½ сажени.

ко выше половинной высоты южная стѣна имѣеть ложную арку, а въ самомъ верху сводъ коробовый того же направленія. Онъ неровный благодаря тому, что сѣверная стѣна не параллельна южной, а очевидно лежитъ на линіи грани храма.

Полъ вымощенъ сейчасъ досчатымъ настиломъ; полъ ниши, по словамъ сторожа, если не равенъ полу комнаты, то немного выше его. Противъ церкви полъ комнаты выше примѣрно на $\frac{1}{2}$ аршина—нужно думать на высоту первоначальнаго цоколя церкви. Изъ комнаты есть маленькое отверстіе въ церковь (около $\frac{1}{4}$ арш. въ діаметрѣ въ церкви и четырехугольное въ комнатѣ). На сѣверной стѣнѣ остались примѣрно на срединѣ выступы, вѣроятно, прежняго потолка, которымъ отдѣлялся верхній этажъ—тайникъ.

Юго-западная комната сохранилась хуже. Тѣмъ не менѣе вполне ясно, что только южная стѣна изъ мелкихъ, случайныхъ камней, а остальные три изъ правильныхъ, тесаныхъ плитъ. Сѣверная стѣна въ восточной и верхней частяхъ поновлена, очевидно, при реставраціи—направленіе ея измѣнилось при этомъ. А это отразилось на формѣ восточной стѣны, въ которой сѣверный уступъ абсиды уменьшился. Южный же уступъ абсиды пообсыпался и около него въ южной стѣнѣ углубленія, еще болѣе затрудняющія установленіе формы. Сводъ, ложная арка и верхъ входа тѣ же, что и въ с.-з. комнатѣ. Окно есть наружу и снаружи, именно, надъ нимъ надпись о помилованіи Абулиры. Е. С. Такайшвили-же отмѣчаетъ ошибочно, что она надъ западнымъ окномъ храма ¹.

Что касается назначенія этихъ нишъ съ абсидами снаружи храма, какъ бы въ толщѣ граней, то одно предположеніе мнѣ кажется возможнымъ—видѣть въ этомъ мѣсто купели для крещенія. Тѣмъ болѣе, что время основанія этого храма падаетъ на очень раннюю эпоху, если и откинуть мысль о томъ, что до насъ дошла постройка эпхи обращенія Грузіи въ христіанство, т. е. начала IV вѣка. Вѣдь мы имѣемъ подобное устройство снаружи въ Ереруйской базиликѣ не вдалекѣ отъ Ани (въ Арменіи), относимой къ концу V, началу VI вѣка.

¹ Арх. экск., раз. и зам., IV, с. 136.

Если мы обратимся теперь къ обоимъ портикамъ храма, т. е. послѣднимъ остаткамъ передѣлки храма, то нельзя отвязаться отъ впечатлѣнія большой роскоши, парадности западнаго портика, несмотря на то, что онъ значительно меньше южнаго и представляетъ собой, дѣйствительно, только портикъ. Онъ имѣлъ прямой большой входъ съ запада и кромѣ того второй малый съ юга. Орнаментальная отдѣлка чрезвычайно пышна, богата и тщательно исполнена. Есть узоры единичные—такъ узкія полосы какъ бы побѣговъ, при чемъ въ каждомъ заворотѣ его стоитъ листокъ, на которомъ нарочито подчеркнуть крестъ; или нижній поясъ, гдѣ есть среди частей листьевъ свѣшивающееся гранатовое яблоко¹. Изъ другихъ украшеній богатая аркада, съ широкимъ уступомъ въ основаніи арокъ, затѣмъ на валикахъ елочка съ петельками, наконецъ, орнаментъ карниза и др.² Притворъ этотъ возвышался почти на высоту грани храма, такъ что западное окно было имъ совершенно закрыто³. Входъ изъ притвора въ храмъ во время реставраціи отдѣляли, наполнивъ пролетъ обрамленіемъ.

Южный притворъ выведенъ въ подобномъ же родѣ, какъ и западный⁴. Но форма его иная—онъ представляетъ собой удлинненный съ запада на востокъ четырехугольникъ, въ восточной части коего устроена абсида, прорѣзанная окномъ. Благодаря этой формѣ восточная часть притвора больше западной; снаружи это выражено тремя пролетами арокъ восточнѣе двери при двухъ пролетахъ западнѣе. Такимъ образомъ входъ не въ срединѣ южной стѣны притвора, а западнѣе и въ соотвѣтствіи съ этимъ пробить входъ и въ церковь западнѣе середины абсиды, какъ мы уже отмѣтили.

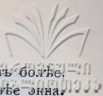
Надъ входомъ возвышался фронтоны, который однако

¹ Древній образецъ виденъhalbъ отъ входа; направо, напротивъ него продуктъ реставраціи (съ неправильностями).

² Д. И. Гриммъ, табл. III. Фот. №№ 18128 и 18131.

³ Сейчасъ оно въ большей своей части открыто благодаря реставраціи.

⁴ Гриммъ, табл. III. Фот. №№ 15353, 18125, 18126, 18129, 18130, 18132, 18135.

не закрывалъ южнаго окна храма полностью, тѣмъ болѣе, что эта болѣе высокая часть приходилась западнѣе окна. Входъ въ храмъ также отдѣланъ во время реставраціи, какъ и западный. Обѣ нишки передъ входомъ явно продукты той-же реставраціи, равно и потолокъ этой части притвора.

Что касается орнаментальныхъ мотивовъ, то они менѣе разнообразны, менѣе богаты и не такъ индивидуаль-но варьируютъ. Аркады съ орнаментированными квадратами вверху и внизу; нижніе квадраты съ парными SS. Болѣе другихъ интересенъ, хотя очень простъ, мотивъ витка съ чередующимися, какъ-бы сложенными листьями.

II.

Мы видѣли, что въ Манглискомъ храмѣ различаются остатки первоначальнаго строенія и затѣмъ цѣлый рядъ перестроекъ и пристроекъ. Такъ какъ послѣднія всѣ украшены въ большой или меньшей степени орнаментами, то мы имѣемъ въ рукахъ вѣрный и надежный ключъ къ установленію времени этихъ измѣненій. Прежде всего мы убѣждаемся въ томъ, что всѣ перестройки и пристройки храма—произведены въ одну эпоху¹. Выведенъ новый куполь, расширена восточная часть храма, построены южный и западный притворы въ одну эпоху наивысшаго расцвѣта грузинскаго зодчества. Возможнымъ представляется мнѣ, что сперва вывели только западный притворъ; а потомъ уже была скомпанована вся остальная передѣлка. Возможнымъ представляется мнѣ это потому, что западный притворъ богаче другихъ и орнаментальные мотивы его не повторяются въ украшеніяхъ остальныхъ частей; между тѣмъ среди послѣднихъ нѣкоторые мотивы повторяются—такъ, напр., орнаментъ большихъ SS украшаетъ восточный фасадъ, три (кажется) окна барабана и основанія аркады южнаго притвора. Точно также и нѣкоторые мо-

¹ Анализъ ряда орнаментальныхъ мотивовъ той же эпохи данъ мною въ статьѣ о Саорбисской церкви въ «Христіанскомъ Востоцкѣ», т. IV, Пгг. 1916, сс. 186 слл.

საქართველოს
 ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

тивы карнизовъ храма (барабана, устоевъ купола, граней восточнаго выступа и южнаго портика) повторяются ¹.

Всякая передѣлка зданія, въ частности расширение его, дѣло чрезвычайно трудное и къ исполненію такихъ задачъ приходится предъявлять уже иныя требованія, нежели къ постройкѣ, дѣликомъ заново созданной. Если мы во вступленіи считали нужнымъ отмѣнить, что подходя къ Манглисскому храму, такому какъ онъ есть сейчасъ, мы замѣчаемъ нѣкоторыя шероховатости общей компановки, которыя дѣлаются понятными изъ разновременности частей постройки,—то теперь наоборотъ мы должны сказать: если подойти къ разсмотрѣнію его съ той точки зрѣнія, что нѣкоторое готовое строеніе нужно было расширить и увеличить, то мы должны будемъ отдать должное умѣнію архитектора, сумѣвшего даже измѣнить общее впечатлѣніе массъ храма и разрѣшившаго почти всѣ частныя проблемы безукоризненно. Именно, это-то обстоятельство объясняетъ намъ восторженное признаніе качествъ строителя и строенія, которымъ дарили Манглисскій храмъ просвѣщенные любители середины прошлаго столѣтія.

Этотъ древній архитекторъ, которому было поручено расширить малый храмъ и украсить его соотвѣтственно тому значенію, которое онъ имѣлъ для всего христіанскаго населенія Кавказа, какъ грузинъ, такъ армянъ ², прежде всего расширилъ восточную часть, вставивъ между алтарной абсидой и подкупольнымъ пространствомъ трансептъ (формы старой абсиды онъ полностью воспроизвелъ внутри при перестройкѣ). Внутри храма никакого диссонанса не ощущается, а между тѣмъ вмѣстимость храма для прихожанъ увеличена приблизительно въ 1½ раза. Мы думаемъ, что онъ увеличилъ восточную часть храма, а не западную, именно въ виду того, что не задолго до него уже была сдѣлана попытка расширить и украсить храмъ пристройкой западнаго притвора. Выдвинувъ восточную

¹ Этихъ мотивовъ 3-4, ср. чертежи Гримма и Шервинскаго.

² Церковь «Манглискаго Креста» упоминается, какъ мѣсто паломничества армянъ въ перепискѣ VII вѣка католикосовъ Грузіи Киріона и Арменіи Авраама (Գրքը Թղթող, Тифлисъ 1901).

часть, онъ создалъ южный притворъ, для котораго прорубилъ специально входъ въ храмъ. Весь этотъ притворъ нѣсколько вытянуть на востокъ, именно, принимая во вниманіе вытянутость самаго храма на востокъ, въ то время какъ съ запада былъ уже (или хотя бы тогда скомпанованъ) малый парадный притворъ, не требовавшій равнаго растяженія. Благодаря этому расширенію и градаціи массъ отъ центра къ периферіи первоначально совсѣмъ миниатюрный храмъ приобрѣлъ значительно болѣе представительный видъ. Архитекторъ правильно усчиталъ, что съ сѣверной стороны, благодаря сильно поднятому уровню земли и растительности, подхода къ храму нѣтъ и что единственно съ юга имѣется прямой подходъ къ нему, а потому, именно, эти точки подхода къ храму надлежало имѣть ему въ виду, и сообразуясь съ ними, дѣлать свои измѣненія. Создавъ такимъ образомъ иныя пропорціи основныхъ массъ корпуса, зодчій вынужденъ былъ возвести надъ зданіемъ куполь новыхъ пропорцій, соответствовавшихъ новому виду храма. И нужно сказать, онъ блестяще разрѣшилъ задачу: куполь, видимый издали, создаетъ впечатлѣніе довольно значительнаго храма; передъ самымъ храмомъ онъ гармонически даетъ впечатлѣніе граціи, а внутри церкви служитъ проводникомъ яркаго освѣщенія. Такимъ образомъ задача передѣлки храма, мнѣ кажется, въ общемъ разрѣшена архитекторомъ съ тонкимъ пониманіемъ задания и большимъ умѣніемъ.

Но я полагаю, что архитекторъ не ограничился только указаннымъ, а сдѣлалъ основныя формы храма болѣе грузными путемъ сокрытія наружныхъ нишъ на юго-западной и сѣверо-западной граняхъ. При этомъ онъ не просто заложилъ ихъ, а далъ всему храму добавочную облицовку. А вмѣстѣ съ этими измѣненіями ему пришлось, очевидно, нѣсколько измѣнить какъ размѣры, такъ и протяженіе отдѣльныхъ граней. Отсюда малая ширина юго-западной и сѣверо-западной граней и значительно болѣшая и вытянутая на западъ ширина сѣверной и южной граней. Если соединить прямой линіей западные углы сѣверной и южной граней, то оказывается, что они сильно выступаютъ на западъ за линію основанія барабана въ то время, какъ на востокъ

они не доходятъ до нея. Находящаяся изнутри церкви окна приходится посрединѣ сѣверной и южной абсидь ¹, а снаружи они значительно уклонились на востокъ отъ центра. Наконецъ, сѣверо-восточную и юго-восточную грани онъ вынужденъ былъ сохранить въ верхней части, чтобы чѣмъ-нибудь закончить кругъ граней; а такъ какъ они имѣли только одно декоративное, такъ сказать, значеніе, то онъ постарался ихъ сдѣлать особенно небольшими. Такимъ образомъ онъ изъ предположительно равныхъ по ширинѣ граней первоначальнаго храма создалъ чередованіе широкихъ граней по основнымъ направленьямъ храма съ узкими между ними. Трансептъ перекрытъ совсѣмъ не соотвѣтственно внутреннему пространству, а только согласуясь съ остальными перекрытіями восточной части храма. Въ этихъ второстепенныхъ пунктахъ архитектору пришлось пойти на компромиссъ, но основныя заданія онъ, какъ сказано, разрѣшилъ вполне удачно и съ большимъ мастерствомъ.

III.

Охрана Манглискаго храма начата въ 1849 г. по приказанію экзарха Исидора. Въ 1850 и 51 гг. приступлено по почину Эриванскаго Карабинерскаго полка къ возобновленію храма. Прежде всего починена облицовка, именно, къ 1852 году «внѣшняя сторона всего алтаря и двухъ боковыхъ отдѣловъ приведена въ первобытный видъ» ². Дальнѣйшая реставрація произведена въ 1857 и 1858 гг. надъ южнымъ портикомъ и храмомъ, а въ 1862 г. надъ западнымъ притворомъ и крѣпостной стѣной. Для этихъ работъ приглашены были греки-каменьщики ³. Храмъ былъ въ то время въ полномъ запустѣніи настолько, что на крышѣ его успѣла вырости большая сосна, верхушкой равная куполу храма ⁴, а въ діаметрѣ имѣвшая 3 вершка ⁵.

¹ Южное, быть можетъ, отклонилось незначительно къ западу.

² Уманецъ, с. 472. Бартоломей, Надписи Манглискаго храма (Зап. И. Р. А. Общ. IV, с. 1 отд. отт.)

³ Сливцкій, с. 48, 50; Bartholomaei, p. 104.

⁴ Сливцкій, с. 16.

⁵ Сливцкій, с. 6.

И тѣмъ не менѣе, глядя на старый рисунокъ храма¹ разрушеніе его было не велико — крыши были хотя и не въ исправности, но видимо течи не давали и только оба притвора попорчены болѣе другихъ частей. Что касается крыши, то были «исправлены откосы крыши и сдѣлана коническая крыша надъ куполомъ», пишетъ офицеръ полка С. А. Сливцкій². Но это не должно видимо означать, что на куполѣ цѣликомъ отсутствовала древняя кровля — на рисунокѣ она почти совершенно цѣла, да и теперешнее черепичное покрытие ея, вѣроятно, старое въ большей своей части и заслуживаетъ спеціальнаго изученія³. Точно также старая черепичная кровля сохранилась на боковыхъ крышахъ южнаго притвора, гдѣ имѣются спеціальныя черепицы по краю крыши, прикрывающія изгибы черепичной кладки и украшенныя рельефными крестиками.

Но что, дѣйствительно, ставить изученіе храма въ чрезвычайно трудное положеніе — это исправленіе снаружи и внутри стѣнъ⁴. Оно лишаетъ насъ возможности имѣть точное представленіе о древнемъ храмѣ, ибо неровности сглажены, все подчищено и подмазано, и даже нельзя съ увѣренностью сказать является тотъ или иной камень облицовки старымъ или онъ положенъ во время реставраціи 50-хъ годовъ; слишкомъ быстро сѣрый алгетскій камень принимаетъ одинаковый видъ. На старомъ рисунокѣ юго-западная грань около окна имѣетъ какія-то неровности — вѣроятно, попорченныя украшенія. Отъ нихъ сейчасъ ничего не осталось, а стѣнна совершенно гладкая. Чрезвычайно важно было бы установить облицованъ переходъ отъ сѣверо-восточной грани къ стѣнѣ транспта во время реставраціи или же цѣлые камни съ изгибомъ, облицовывающіе одновременно обѣ стѣны, принадлежать древней постройкѣ.

¹ Воспроизведенный у Сливцкаго. Вѣроятно, это иллюстрація статьи А. Уманца въ Кавказскомъ Календарѣ (ср. текстъ, стр. 469—470 и 471—472, а также у Сливцкаго, с. 6).

² I, с. 10.

³ А. Уманецъ (с. 469) тоже сообщаетъ: «конусообразная шапка купола покрыта особеннаго рода плоской черепицей, и до сихъ поръ уцѣлѣла въ удовлетворительномъ видѣ».

⁴ Сливцкій, с. 10.

Реставрація старательно украсила восточный фасадъ храма и среднюю часть южнаго притвора, видимо сильно пострадавшія, сдѣлавъ на нихъ спеціальныя украшенія съ крестами и сквозными фонарями на обрамляющихъ колонкахъ¹. На западномъ притворѣ тоже сдѣланъ крестъ, но попроще; сводъ въ притворѣ передъ реставраціей «внутри полуразвалился»².

Внутренняя реставрація храма коснулась старой каменной предалтарной преграды, отъ которой сейчасъ нѣтъ никакого остатка; затѣмъ тогда же, очевидно, заложенъ проходъ изъ жертвенника въ алтарь; и наконецъ, самое значительное—это оштукатурена или забѣлена вся церковь за исключеніемъ одного купола, въ которомъ сохранилась фресковая роспись. Но, вѣроятно, остатки росписи были и на стѣнахъ забѣленныхъ, такъ какъ, напр., въ западной абсидѣ видно, что побѣлка покрываетъ разные слои (т. е. вѣроятно, прямо камень кладки и затѣмъ остатки штукатурки).

Относительно остатковъ древней росписи могу сообщить только нѣсколько бѣглыхъ замѣчаній; однако она заслуживаетъ внимательнаго изученія на близкомъ разстояніи. Въ самомъ куполѣ большой крестъ, несомый двумя парами ангеловъ, заполняющихъ широкій поясъ надъ окнами. Нѣскольکو ниже ихъ прямо на южной сторонѣ, въ томъ мѣстѣ гдѣ сходятся ноги ангеловъ двухъ разныхъ паръ, находится медальонъ съ изображеніемъ животнаго. Объ этомъ, именно, изображеніи царевичъ Вахуштъ говоритъ, что въ храмѣ изображенъ Магометъ на львѣ и что по преданію благодаря этому изображенію мусульмане щадили храмъ³. И. А. Сливцкій писалъ въ 1848 г., что «теперь этого изображенія не существуетъ»⁴. Самъ

¹ См. Гриммъ, табл. III, рис. правѣ детали окна; и фотографіи. Аналогичныя украшенія имѣемъ и въ Мартвили надъ сѣвернымъ и южнымъ входами.

² Сливцкій, с. 24.

³ Wakhoucht, Descr., p. 170: არ-ოღეს შემუსრვილ არს. სამხროთ გუმბათის შინა არს მამად ლომის ზედა მჯდომარე დაბატული. იტყვიან მის გამო მოქმედიანთა არა შემუსრავთ.

⁴ I. c., с. 22 прим.

онъ считалъ его за св. Георгія на конѣ¹. Братъ же его, С. А. Сливичкій, наоборотъ согласенъ, что действительно на сводѣ храма видно изображеніе Мухамеда². Остальная часть этого пояса съ изображеніемъ въ кругу животного представляетъ просто сплошной темный (синезеленый?) фонъ. Между окнами написаны изображенія фигуръ по два въ каждомъ простѣнкѣ; они держатъ въ рукахъ развернутые свитки съ остатками грузинскихъ текстовъ. Существованія подписей именъ я не замѣтилъ. Изображенія эти сильно попорчены, какъ и западная пара ангеловъ.

Манглись. 18 августа 1919 года.

IV³.

Богатая литература о Манглискомъ храмѣ, доходящая до двухъ десятковъ названій, въ большей части своей посвящена толкованію надписей храма. И несмотря на это и эпиграфически Манглискій храмъ не можетъ считаться не только изученнымъ, но даже наличныя надписи не приведены въ извѣстность. Я, конечно, не имѣю удовольствія выполнить эту задачу, но считаю нужнымъ подѣлиться своими наблюденіями и произведенными затѣмъ разысканіями въ литературѣ, ибо это даетъ намъ возможность замѣтить нѣкоторыя проблемы.

Броссе неоднократно возвращается къ разбору тѣхъ изъ надписей, которыя имѣютъ извѣстную дату 1020 г. (671=240 грузинскаго хроникона). При этомъ ему никакъ не удается узнать, въ какомъ, собственно, мѣстѣ находились эти, считающіяся пропавшими, вѣрнѣе уничтоженными, надписи⁴. Прежде всего несомнѣнно, что одна изъ

¹ I. c., с. 22, 19. Того же мнѣнія и А. Уманецъ, с. 471.

² I. c., с. 6. прим.

³ Предшествующая часть настоящей статьи была прочитана на засѣданіи Кавказскаго отдѣленія Московскаго Археологическаго Общества 19-го декабря 1919 года.

⁴ Bartholomaei, *Lettres etc.*, p. 104 et 114; Е. С. Такайшвили, Археологическія экскурсіи, разысканія и замѣтки, Вып. IV, Тифлисъ 1913, с. 131 слл.

нихъ шла полукругомъ, «probablement tracée sur le contour d'une fenêtré»¹, пишетъ онъ въ 1837 году по поводу копии князя М. А. Баратаева. Затѣмъ въ 1850 году² по сообщенію И. Сливидкимъ копии князя Шаликова³ «а l'intérieur du porche méridional sur la porte», и тамъ-же высказываетъ свое предположеніе: «Barataïef donne cette inscription sous la forme d'un demi-cercle, ce qui prouve qu'elle est gravée sur le cintre de la porte d'entrée de l'église»⁴. Въ 1852 сообщено, что «она находится на другой сторонѣ, чѣмъ вышеприведенная надпись 2-я»⁵, о мѣстѣ нахождения которой однако ничего не сообщено. Наконецъ, въ 1859 году, согласно копировавшему надпись уряднику Максиму, Броссе отмѣчаетъ, что она находится «на вторыхъ дверяхъ, съ южной стороны»⁶, а далѣе прибавляетъ: «M. Bartholomaei la regarde comme la plus ancienne du monument, et dit que le porche méridional, construit plus tard, recouvre même la fin»⁷. Это сообщеніе И. А. Бартоломея по всѣмъ даннымъ не основано на личномъ наблюденіи, а на неясномъ выраженіи того-же урядника. Понятно, что всѣ эти сообщенія чрезвычайно неясны, особенно если пытаться сопоставлять ихъ вмѣстѣ; кромѣ того и сами обрывки надписи очень разнятся между собой въ отдѣльныхъ копіяхъ⁸.

Кромѣ этой есть еще другая копія надписи, идущей тоже полукругомъ; часть копии въ натуральную величину по

¹ M. Brosset, Explications de diverses inscriptions géorgiennes, arméniennes et grecques, in: Mémoires de l'Académie des sciences, VI-e série, sc. pol. etc., t. IV, SPb. 1837, p. 431, № 2.

² M. Brosset, Essai de déchiffrement des inscriptions de l'église de Manglis, in: Mélanges Asiatiques, t. I, SPb. 1852, p. 257, № 4.

³ Сливидкій, с. 26.

⁴ Mém. As., I, p. 257.

⁵ Броссе, Надписи Манглискаго храма, въ: Зап. Имп. Рус. Арх. Общ., т. IV, Спб. 1852, с. 6 (отд. отд.), № 4.

⁶ Lettres, p. 116, № 6.

⁷ Lettres, p. 116, № 6.

⁸ Ср. Mém. As., I, 257 (№ 4). Е. С. Такайшвили (с. 138) дѣлаетъ соединенное извлеченіе изъ разныхъ копій, опуская при этомъ совершенно другія части ихъ; онъ сопровождаетъ это такимъ примѣчаніемъ: «отрывки, приведенные у Броссе, я располагаю въ рядкѣ».

рисунку Казмина отпечатавъ Броссе¹. При этомъ, получивъ еще раньше копию той-же надписи отъ Д. К. Мегвинетъ-Хуцесова², Броссе считаетъ, что это одна и та-же надпись съ уже читанной имъ въ копиі Шаликова³, хотя между ними мало общаго. «Я не могъ до сихъ поръ дать себѣ полнаго отчета—писатьъ Броссе—какъ въ содержаніи, такъ и въ самомъ текстѣ этой надписи. Теперь, при помощи копии г. Димитрія [Мегвинетъ-Хуцесова], въ которой буквы и фразы слѣдуютъ въ другомъ порядкѣ, можно уразумѣть нѣсколько болѣе»⁴. Е. С. Такайшвили⁵ воспроизводитъ обѣ версіи этой надписи (т. е. по Шаликову и по Мегвинетъ-Хуцесову), какъ двѣ самостоятельныя надписи и даже не оговаривается, что Броссе совершенно измѣнилъ свое первоначальное чтеніе, такъ какъ новыя копиі разъяснили ему прежнюю копию Шаликова⁶. Мѣстоположеніе этой надписи опредѣляется выраженіями: «на югѣ, съ наружной стороны»⁷, или «au-dessus d'une fenêtre au S.»⁸, или «au-dessous de la pierre en fer-à-cheval, surmontant la fenêtre qui domine le porche méridional»⁹. Но послѣднія описанія ея мѣстоположенія есть лишь предположеніе академика Броссе, подсказанное Бартоломеемъ¹⁰, очевидно, вообще не видавшемъ или не увидавшемъ надписи. Ранѣе-же, въ 1850 году, Броссе высказалъ въ дополненіе къ указанію И. А. Сливцкаго, мнѣ кажется, правильную догадку: «en dehors de l'église, au-

¹ Lettres, table IV, № 5 et 6. Копія всей надписи, сдѣланная Д. К. Мегвинетъ-Хуцесовымъ, даетъ ее въ прямыхъ строкахъ, какъ видно на таблицѣ подъ литерой Е къ статьѣ «Надписи Манглицкаго храма».

² Надписи Манглицкаго храма, с. 6 (и 5) и табл., Е; Mém. As. II, 83—84. Эта надпись воспроизведена у Е. С. Такайшвили пятой на с. 138—139.

³ Mém. As., I, 256 (№ 2). У Е. С. Такайшвили она перепечатана четвертой на с. 138.

⁴ Надписи, с. 5 (№ 2—табл., Е).

⁵ Арх. экск., IV, 138—139.

⁶ Ср. Надписи и Lettres, p. 115.

⁷ Lettres, p. 115 (указаніе Казмина).

⁸ Lettres, p. 114.

⁹ Lettres, p. 115.

¹⁰ Lettres, p. 104.

dessus de la porte du sud; vraisemblablement sur la paroi extérieure de la porte du porche méridional¹.

Е. С. Такайшвили считаетъ обѣ (гсп. три) эти надписи пропавшими при реставраціи храма². При этомъ однако интересно отмѣтить, что онъ, пробуя установить мѣстоположеніе ихъ, указываетъ: «на южн. и стѣнѣ, вѣроятно, на аркѣ»; «надъ южной дверью»; «надъ окномъ южнаго фасада, которое возвышается надъ южнымъ портикомъ». И совершенно при этомъ игнорируетъ всю запутанность топографіи этихъ надписей по указаніямъ Броссе. А между тѣмъ, онъ самъ замѣтилъ, что «на входной аркѣ южной паперти была надпись, которая теперь попорчена и уже не разбирается»³.

Тутъ, именно, и заключается, повидимому, рѣшеніе всей проблемы. На аркѣ этой въ отдѣльныхъ мѣстахъ ея видны снизу крупныя, ровныя, хорошей формы заглавныя буквы. Я не имѣлъ возможности заняться разборомъ и установленіемъ фрагментъ въ этой надписи. Но если взять размѣры буквъ по образчику, приведенному у Броссе для 12 буквъ на $\frac{1}{2}$ аршина длины, то для всей большой—будто трехстрочной—надписи (три строки идущихъ полуциркульно) въ 70 буквъ нужно около 3 аршинъ, т. е. вполне возможно, что именно на этой аркѣ и помѣщается латирующая 1020 годомъ постройку надпись. И скорѣе всего мы имѣемъ дѣло не съ двумя (гсп. тремя) надписями, а съ одной, но въ виду ея плохой сохранности приведенной къ указанному толкованію⁴.

Итакъ, рассказы и вопли объ уничтоженіи камней съ надписями, и въ данномъ случаѣ о извлеченіи ихъ изъ стѣнъ храма, есть просто поверхностное и едва-ли на чемъ основанное заявленіе⁵. Въмѣсто того, чтобы дѣйствительно внимательно осмотрѣть храмъ въ отношеніи его эпиграфи-

¹ Mél. As., I, 256.

² Арх. экск., IV, 138—139.

³ Арх. экск., IV, 137.

⁴ Если это предположеніе оправдается, то указаніе мѣстонахожденія надписи въ поясненіяхъ Максимова нужно понимать—на второмъ изъ храма входѣ, т. е. на входѣ въ портикъ.

⁵ Древній храмъ въ Манглисѣ, с. 18—19; Lettres, p. 104; Такайшвили, с. 131, 137—138, 143.

ческихъ матеріаловъ, начинали оплакивать и возмущаться вандализмомъ каменщиковъ. А вмѣстѣ съ этимъ оставались не изученными наличныя надписи. Такъ, напр., въ южномъ притворѣ на сѣверномъ устоѣ подпругной арки при абсидѣ имѣется большая надпись въ 9 строкъ, ровныхъ небольшихъ буквъ, одинаковыхъ съ буквами надписи «Багуаша»¹. Надпись эта чрезвычайно попорчена—первая строка и начала всѣхъ остальныхъ совершенно не узнаваемы; остальная часть также чрезвычайно не ясна уже. Надпись эта совершенно не упоминается Е. С. Такайшвили, хотя уже Броссе имѣлъ съ нея копию топографа Ярчіева и полк. Бартоломея, но прочесть ничего не смогъ, кромѣ обрывковъ отдѣльныхъ фразъ².

V.

Мы видѣли, что одновременно съ постройкой южнаго притвора была предпринята и радикальная передѣлка всего храма. Эти крупныя строительныя работы произведены въ 1020 году и ясными свидѣтельствами о нихъ являются надпись съ названной датой и затѣмъ недатированная надпись въ алтарѣ притвора, имѣющая цѣлью закрѣпить завѣтъ строителя Липарита II Багуаша Орбеліани о вѣчномъ поминаніи³. Но когда-же построенъ тотъ храмъ, который подвергся затѣмъ передѣлкѣ? Для отвѣта на этотъ вопросъ намъ придется обратиться къ сравненію первоначальныхъ формъ храма, выясненныхъ нами выше.

Манглискій храмъ представлялъ собой въ планѣ

¹ Между прочимъ надпись «Багуаша» (создавшая столько мукъ для Броссе и вновь изданная Е. С. Такайшвили съ приложеніемъ снимковъ, рис. 5 и 6) находится не на южной стѣнѣ въ портикѣ, какъ пишетъ Е. С. Такайшвили (с. 132), а на восточной его стѣнѣ, т. е. въ абсидѣ, именно лѣвѣе окна. Въ транскрипціи надписи у Е. С. Такайшвили есть мелкія неточности.

² Lettres, p. 116, № 9. Фот. № 15357.

³ На основаніи всего вышеизложеннаго устанавливается такимъ образомъ, что самый храмъ построенъ за много раньше 1020 года и тѣмъ самымъ заявленіе Е. С. Такайшвили о томъ, что «честь постройки Манглискаго храма» принадлежитъ Липариту II (с. 136) отпадаетъ.

крестъ о четырехъ абсидахъ, примыкавшихъ непосредственно къ подкупольному квадрату. Такая форма храмовъ имѣетъ на Кавказѣ еще нѣсколько параллелей. Такъ одна изъ нихъ это церковь Заринджа въ Арменіи (верстахъ въ 10—12 восточнѣе ст. Ани), отнесенная І. Стриговскимъ (и арх. Г. Тораманіаномъ?) примѣрно къ X—XI вѣку¹. Снаружи полукружія выдаются не полукругомъ-же впередъ, а пятигранниками. Несомнѣнно по приложеннымъ снимкамъ², что церковь эта сильно перестраивалась (въ томъ числѣ весь куполь), благодаря чему ее, вѣроятно, и отнесли къ указанному времени; между тѣмъ рисунки говорятъ за значительно болѣе раннее время. Другая армянская церковь того-же типа, но съ усложненіемъ первоначальнаго плана прибавленіемъ двухъ камеръ по сторонамъ алтарной абсиды, находится въ Агракѣ Карсской области (выше Дигора). Полукружія ея также имѣютъ снаружи форму пятигранниковъ. Она также не датирована опредѣленно, но детали ея декора идутъ въ параллель къ армянскимъ церквамъ середины VII вѣка, какъ Мастара, Нахчеванъ, Талинъ и др., т. е. можетъ быть также отнесена къ этому времени³.

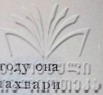
Объ эти несомнѣнныя параллели имѣютъ дальнѣйшіе примѣры также и въ Грузіи. Прежде всего церковь яйлы Сухбечъ въ окрестныхъ горахъ Ишхана, сложенная «изъ штучныхъ камней древней тески»⁴, также какъ и нѣкоторыя нижнія древнѣйшія части большого Ишханскаго храма, относящіяся къ постройкѣ Нерсеса, ишханскаго епископа начала VII-го вѣка. Куполь былъ на тропяхъ. Церковь яйлы Сухбечъ имѣетъ съ запада притворъ, неизвѣстно одновременный-ли самой постройкѣ. Другую параллель представляетъ собой изслѣдованная мною лѣтомъ 1920 года церковь за Алазанью въ старомъ Гавази (Ахал-

¹ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Band I, Wien 1918, S. 101.

² Abb. 91 u. 92 (S. 101), und Abb. 556 (S. 517).

³ См. J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, I, Wien 1918, S. 101 ff. und Abb. 26, 93—96, 369.

⁴ Указатель выставки древне-грузинской архитектуры. Тифлисъ 1920 (по сообщенію производившаго 20. IX. 1917 года обмѣры церкви И. М. Зданевича).

сопели) Телавскаго уѣзда. При заселеніи въ 1852 году она была совершенно отремонтирована кн. Ив. Амидашвариди и при этомъ оштукатурена не только внутри, но и снаружи. Благодаря этому рядъ важныхъ вопросовъ не можетъ быть освѣщенъ окончательно; такъ, напр., система перехода отъ квадрата къ куполу—хотя очень вѣроятно, что она была тромповой. Снаружи каждое полукружіе имѣло полукруглую форму; внутри же каждая абсида въ планѣ подковообразной формы. Позднѣе вокругъ этой церкви былъ выстроенъ обходъ, нынѣ, конечно, также оштукатуренный и сильно искаженный. Однако видны еще нѣкоторыя частности этого обхода, которыя позволяютъ мнѣ датировать его VIII—IX вѣкомъ. Основную же постройку я отношу къ болѣе раннему времени, а именно къ срединѣ VI-го вѣка¹. Къ близкому этимъ церквамъ времени, т. е. къ VI—VII вѣку, кажется мнѣ возможнымъ, отнести и постройку первоначальной церкви Креста Манглискаго², гдѣ только въ концѣ V-го вѣка была учреждена епископская кафедра³.

По всѣмъ даннымъ церковь эта была посвящена празднику воздвиженія (или обрѣтенія) Креста, на что указываютъ сообщенія о помѣщеніи здѣсь частицъ его⁴, а также часть надписи 1020 года⁵ и запись 1047 года въ руко-

¹ Что касается еще двухъ извѣстныхъ по планамъ тетраконовыхъ церквей Олтинскаго округа, именно Киспосъ и Парсаданъ, то свѣдѣнія о нихъ совершенно отсутствуютъ (ср. Указатель выставки, подъ №№ 133 и 137).

² Стриговскій же (с. 100) пишетъ: «Es könnte ein alter Vierpass aus dem Jahre 867 sein, der 1020 an der Ostseite einen neuen Chor erhielt». Откуда Стриговскій почерпнулъ дату 867 года имъ не указано; вѣроятно изъ диссертации Th. Kluge, наибъ къ сожалѣнію недоступной.

³ Յորտևի Եկեղեցի I, 1849, 23. 146 (Յորտևի Եկեղեցիի յորտևի 1906, 23. 179) = Hist. de la Géorgie, trad. par M. Brosset, Spb. 1849, tome I, p. 195. Въ 506 году манглисскій епископъ Егалесъ участвовалъ на соборѣ въ Вагаршапатѣ (Գիրք Թղթայ, Тифлисъ 1901, с. 183; Ухтанесъ, պատմութիւն բաժանանս վրաց Ի հայոց, Вагаршапатъ 1871, с. 86 = traduction franç. par M. Brosset, Deux historiens arméniens, II, Spb. 1871, p. 327).

⁴ Յորտև. Եկեղ. Յորտև Եկ. յորտևի 23. 99, 196 = Hist. de la Gé., I, p. 121, 231.

⁵ Надписи, № 2 (табл., E) = Lettres, p. 115 (№ 4) = Такайшвили, с. 138—139.

писи Гелатскаго монастыря¹. На это же указывалъ-бы, какъ отмѣтилъ уже И. А. Сливцкій², и живой еще въ 40-хъ гг. прошлаго столѣтія обычай справлять храмовой праздникъ на второй день Пасхи, въ какой именно день и праздновался этотъ праздникъ въ древней христіанской церкви VII вѣка³.

Позднѣе мы узнаемъ, что она освящена во имя Божіей Матери. Такъ, уже въ грамотѣ царя Александра I (1441 года), написанной извѣстнымъ секретаремъ его Климѣемъ Каклачадзе, говорится въ прямой формѣ обращенія къ Божіей Матери («сына Вашего») ⁴. Въ грамотахъ XVII вѣка постоянна формула *მზებლობისა მღვთის-მშობლისა*.

¹ Voy. arch., XI, 27 sqq.; Mém. As., I, 232; Lettres, p. 115—116; Hist. de la Gé., I, 297, note I.

² Сливцкій, с. 34; Уманецъ, с. 472.

³ На это указалъ (со ссылкой на Kalendar Universae Eccles. Asscm. tom. V, p. 232—236) Пл. Юсселиани въ Описаніи Шлюмбургской пустыни, 1845, с. 11—12. По любезному сообщенію мнѣ проф. К. С. Кекелидзе фактъ этотъ устанавливается съ несомнѣнностью и по рѣчи Іоанна Златоуста. Вотъ дословная справка, которую мнѣ любезно передалъ проф. Кекелидзе: «Обрѣтеніе Креста при Іоаннѣ Златоустѣ праздновалось на другой день Пасхи; этимъ объясняется, что въ 392 году, когда Пасха праздновалась 28 марта, Іоаннъ Златоустъ въ похвальному словѣ мученицамъ Доминиѣ и ея дщерямъ, произнесенному въ день памяти ихъ, 14 апрѣля, спустя 16 дней послѣ праздника Креста, говорилъ: „не прошло еще двадцати дней, какъ мы праздновали память Креста и вотъ уже празднуемъ память мученицъ... Не прошло еще двадцати дней и вотъ древо Креста произрастало прекрасныя прозябенія мученицъ“. Видно, въ то время было стремленіе соблюсти двадцатидневный промежутокъ между праздникомъ Креста и памятью Доминины, поэтому, когда при импер. Иракліи празднованіе Креста перенесено [или установлено] было 14 сентября, вмѣстѣ съ тѣмъ и память св. Доминины перенесена была на 4 октября, когда она празднуется и нынѣ. (Архіеп. Филаретъ, Историческое ученіе объ отцахъ церкви, II, стр. 207, прим. 99, Петерб. 1882 г. Архіеп. Сергій, Полный мѣсяцесловъ Востока, т. II, ч. 2, стр. 413, Влад. 1901 г.).—Съ другой стороны однако не могу не отмѣтить, что въ Кахетинъ церкви Божіей Матери (ჴრეთი მშობელი по кахетинскому наименованію) имѣютъ праздникъ какъ разъ въ пасхальный понедѣльникъ.

⁴ Акты, собранные Кавказской Археографической Коммиссіей, т. I, Тифлисъ 1866 г., стр. 5—6 (№ 3), ср. Уманецъ, с. 468.

⁵ Акты, I, с. 24—25 (№ 20) отъ 1694 г.; с. 30 (№ 25) отъ 1711 г.; *საბაბო მკობლი, გუგუჩუბი*, Кутаисъ 1891, с. 24; *საქ. სიძგ., ტ. II, ტფილისი* 1909, გვ. 306.

Наравнѣ съ этимъ однако, какъ, напр., въ грамотѣ 1735 года, данной царемъ Иессеемъ, имѣемъ формулу: პატოსანსა და ყოვლად სანატრელსა მანგლისისა ღუთის-მშობელსა და ძელსა ცხოველს-მყოფელსა...¹. Аналогичныя явленія утери въ какой-то моментъ перерыва богослуженія въ церкви и новаго освященія ея въ честь иного святаго или праздника не являются въ Грузіи единичными. Но въ отмѣченныхъ обращеніяхъ грамотъ интересно это неизгладимое переживаніе древней традиціи.

Итакъ, основныя части Манглискаго собора, освященнаго видимо первоначально въ честь праздника животворящаго Древа и лишь позднѣе въ честь Божіей Матери, могутъ быть отнесены къ VI—VII вѣку. Въ началѣ же XI-го вѣка соборъ подвергся радикальной перестройкѣ, произведенной съ большимъ умѣніемъ и тонкимъ пониманіемъ. Наконецъ, реставрація середины XIX-го вѣка, предпринятая съ большимъ чувствомъ и серьезнымъ желаніемъ, возстановила его для богослуженія, но лишила вмѣстѣ съ этимъ науку возможности получить отвѣты на многіе интересующіе въ отношеніи храма вопросы.

¹ Акты, I, с. 31 (№ 26); т. უორდანი, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, დოთი 1903, გვ. 227—228 (№ 34); ს. კობახიძე, ისტორიული საბუთები, IV, 57.

ÜBER DIE KIRCHE ZU MANGLIS.

Von Prof. D-r Georg Tschubinaschwili. (Tiflis).

(Résumé).

Im vorangehenden Aufsätze ist eine Analyse der Kirche zu Manglis gegeben, einem ehem. Bischofssitze, etwa 70 km. südwestlich von Tiflis gelegen. Die Kirche war ursprünglich als ein zentraler Bau mit der Kuppel über dem Quadrat, an den sich an jeder Seite je eine Apsis anschloss, ausgeführt. Im Anfange des XI. Jahrhunderts wurde sie dann durch den mächtigen Feudalen Liparit Fürst Orbeliani einem durchgreifenden Umbaue unterworfen. Die Altarapsis wurde durch einen vorgesetzten Querraum erweitert; an die Altarapsis selbst sind seitlich Kammern angeschlossen. Die Südseite erhielt einen geraumen Vorbau, der sehr reich mit Ornamenten an den Aussenseiten, sowie an der Decke, geschmückt wurde. Die Westvorhalle mag wohl nur kurze Zeit diesem grundsätzlichen Umbaue vorausgegangen sein. Der Zeit des Umbaues gehört auch die massive zwölfsseitige Fenstertrommel der Kuppel an. Leider ist der Bau in den 50 er Jahren des vorigen Jahrhunderts einer Restauration unterworfen worden, was die Klärung einzelner Fragen unmöglich macht.

Der Grundriss dieser Kirche findet eine Anzahl Parallelen in den Kirchen Armeniens und Georgiens, die dem VII. und gar dem VI. Jahrhunderte angehören mögen. Auch der weitere Vergleich mit analogen Planbildungen erlaubt die Datierung der Kirche in das VI.—VII. Jahrhundert. Die Angabe von Professor Josef Strzygowski¹⁾, dass die Kirche zu Manglis 867 erbaut wäre, beruht wohl auf einem Missverständnis—wir verfügen über keine demgemässe Angabe.

Eine höchst bezeichnende Eingenart im Bau der Kirche bilden die hohen und breiten Aussennischen, die dem ursprünglichen Bau an der südwestlichen (rsp. nordwestlichen) Seite vorgelagert sind und mit Apsisbildungen gegen Osten

¹⁾ Die Baukunst der Armenier und Europa, I, Wien 1918, S. 100 (vielleicht der daselbst oft zitierten Dissertation von Theodor Kluge entnommen, die mir leider nicht zugänglich ist).

enden. Diese Nischen wurden beim Umbau durch Wände von aussen abgeschlossen und auf diese Weise zu halbdunklen, engen, aber sehr hohen Kammern umgebildet. Bezeichnenderweise hatten diese Nischen kleine Türen zur Kirche neben der (voraussichtlich) einzigen Tür vom Westen. Der Südeingang wurde wohl erst beim Umbau, nachdem die Südvorhalle beabsichtigt worden war, angelegt.

Der um 1020 vorgenommene Umbau der Kirche zeigt uns, dass der Architekt verständnisvoll seiner Aufgabe—den Kirchenraum möglichst zu erweitern—entgegentrat und sich ihr gegenüber wohl gewachsen erwies. Er war m. E. durch die bereits vor kurzer Zeit aufgeführte Westvorhalle dazu genötigt im Ostteile des Baues die Erweiterung vorzunehmen. Daraus ergab sich ihm die Notwendigkeit den ganzen Bau von aussen achtseitig zu ummanteln (daher die Vorlage der Wände an den Nischen), dem Ganzen eine lange Vorhalle von der Südseite vorzulegen und die vorgemantelte Oktogongestalt mit dem Ostvorbau zu verbinden (das Einzige was ihm nicht restlos gelingen wollte). Über dem nunmehr weit massigeren Baue setzte er auch eine dem entsprechende Kuppel von 12 Aussenseiten und 6 Fenstern der Trommel darauf.

Der vorgenommene Umbau hatte zugleich auch das Bedürfnis an einer prunkvollen Ausstattung des selbst in Armenien weit bekannten Heiligtumes zu befriedigen, sowie dem Gottesdienste eine breitere Ausgestaltung zu ermöglichen.

Die Kirche zu Manglis erweckte das Bewundern seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts: eine ganze Literatur von gegen 20 Aufsätzen ist ihr gewidmet. Bereits zur selben Zeit um 1852 wurde sie vom Architekten David Grimm aufgenommen und ein Teil dieser Massaufnahmen 1864 veröffentlicht¹. Der unserem Aufsätze beigegebene Grundriss der Kirche ist dem Werke von Grimm entnommen, mit Benutzung von M. Scherwinsky's Skizze², wobei noch Verbesserungen inbetreff der oben hervorgehobenen Nischengebilde vorgenommen wurden.

¹ Monuments d'architecture byzantine en Géorgie et en Arménie, SPb. 1864.

² Die Baukunst in Georgien, in: Allgemeine Bauzeitung, Wien 1891, Heft 3 u. 4.

აკაკი შანიძე

ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები.

ჩვენში ძველად გავრცელებული ყოფილა სხვა-და-სხვა სისტემის კრიპტოგრაფია, რომელთა ზოგიერთ ნიმუშებს ჩვენამდეც მოუღწევიათ¹.

I

უძველეს ნიმუშს ქართული კრიპტოგრაფიისას წარმოადგენს უეჭველია მათე საუკუნის ცნობილი მოღვაწის მიქაელ შოდრეკილის ფსევდონიმი: **ორმეოცი ათი ეჭუსახი ერთი ხუთი და ოცდაათი**, რომელიც დამყარებულია ასოების რიცხვით მნიშვნელობაზე და იკითხება, როგორც ეს გამოარკვია ბ. პავლე ინგოროყვამ²: **მიქაელ [40 (მ) 10 (ი) 600 (ქ) 1 (ა) 5 (ე) 30 (ლ)]**.

II

მეორე ნიმუში ქართული კრიპტოგრაფია-სა გამოაქვეყნა პროფესორმა ნ. მარმა³. იგი იპოვა თავის კვლევა-ძიების დროს პროფ. კორნ. კეცელიძემ გელათის ეკლესიაში. კრიპტოგრამა უბრალო სისტემისაა: ასოებად ნაჰმარია სხვა

¹ ზაქარია ჭიჭინაძე ამბობს, რომ მღვდელ-მონაზონმა ნიკონ ჯობინაშვილმა († 1895) „იცოდა კარგად ხმარება ქართული საიდუმლო ანბანისა“-ო, მაგრამ სხვას არას გვეუბნება ამ საყურადღებო საკითხის შესახებ („ქართული სტამბები 1627—1916 წ.“, სურათების ბოლო).

² ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, 1913, გვ. XII.

³ *Одинъ видъ грузинскаго криптографическаго письма*: Христианскій Востокъ, т. III, 1914, 205—207.

მოხაზულობის ნიშნები და ზოგ მათგანს უზის დანაკრებიანი კული წერტილები.

III

სულ სხვაა მესამე სისტემა, რომელიც, როგორც ჩანს, უფრო გავრცელებული ყოფილა ჩვენში, ვიდრე დანაკრებიანი¹. ასოებად აქ უცნობი, ახლად გამოგონებული ნიშნები კი არ არის ნაკმარი, არამედ იგივე მოხაზულობანი, რომელთაც ჩვენ ყველანი ვიცნობთ. მაგრამ ამ ასოებს ჩვეულებრივი მნიშვნელობა კი არა აქვთ, არამედ დათქმული. ამ სისტემის ანბანს შეიძლება შეიფრიანი ანბანი ვუწოდოთ, რადგანაც ჩვეულებრივი ასოებისათვის დათქმული ფონეტიკური მნიშვნელობის მინიჭების დროს მიღებულია მათი რიცხვითი

¹ მე-თბი სისტემის ნიმუში შემხვდა მე პეტერბურგის სამკურნელო აკადემიასთან არსებულის აზიის მუზეუმის ერთს ქართულ კლასურში ჩემი სტუდენტობის დროს. კრიპტოგრაფია წარმოადგენს უხეირო შინაარსის ლექსს, დაწერილს სხვანაირი ასოებით. რადგანაც, ერთის მკრით, კრიპტოგრაფია მოზრდილი იყო და რადგანაც, მეორეს მკრით, ლექსის რითმებში ერთნაირი ასოები მოდიოდა, ასოები გამოცნობა და ლექსის წაკითხვა ძალიან ადვილი აღმოჩნდა. ასოები აქ თითქმის ყველა იყო ნაკმარი და მათა მოყვანილობა ამოწერილად მქონდა, მაგრამ სამუშაოხაროდ არ შემიძლია მოვყვანო, რადგანაც რვეულა, სადაც იგი იყო, დამეკარვა: რვი მოჰყვა იმ წიგნებში, რომლებიც (პროფ. ივანე ჯავახიშვილი და განსვენებული პროფ. იოსებ ყიფშიძის წიგნებთანა და სხვა ქონებასთან ერთად) პეტერბურგიდან მოდიოდა 1917 წლის ნოემბერ დეკემბერში სპეციალურა ვაგონით, რომელსაც ტფილისამდე არ ჩამოულწევია მაშინდელი პოლიტიკურ-სოციალური ამბების გამო. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ეს ფართული ანბანი იმავე სისტემისაა, როგორც პროფ. ნ. მარტის მიერ გამოქვეყნებული ნიმუში: აქაც და იქაც ასოებად ნაკმარია ახალი, გამოგონილი ნიშნები, თავისებური მოყვანილობისა. მართალია, მათა ნიშნების მოხაზულობა სხვა-და-სხვაა, ასოები სრულებითაც არ ჩამოჰგავს, რამდენადაც მაკსაფს, ერთი მეორეს, მაგრამ არსებითი განსხვავება მათ შორის არ არის, სისტემა ერთია: ჩვეულებრივი ასოების ნაცვლად ნაკმარია გამოგონილი ნიშნები.

მნიშვნელობა, სახელობრ: ის ასოები, რომელთა ზიცხვითი მნიშვნელობაც ერთეულებს წარმოადგენს, ნაქმარია იმ ასოების ნაცვლად, რომელნიც შესაბამისად ათასეულებს გამოჰხატვენ და წინაუკმო, ხოლო ათეულების ასოები ასეულებისას ენაცვლებიან შესაბამისად. უნდა შევნიშნათ აქვე, რომ ეს ასო გაგებულთა როგორც ჰ და ანბნის რიგში მოთავსებულია მის ალაგას, ხოლო ჰ გადმონაცვლებულია (?) მერვე ალაგას. ზემოთ ნათქვამი რომ გრაფიკულად გამოვხატოთ, მივიღებთ შემდეგ ცხრილს:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ერთეულები	ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	ც(3)	თ
ათასეულები	ჩ	ც	ძ	წ	ჭ	ხ	ყ	ჯ	ჰ(3)

ათეულები	ი	კ	ლ	მ	ნ	ძ	ო	პ	ჟ
ასეულები	რ	ს	ტ	უ	ფ	ქ	ღ	ყ	შ

პარის-პირ მდგომნი ასოები ერთი მეორის ალაგას იკმარებიან, მაგალითად, ერთეულებისა და ათასეულებისა: ა (1) და ჩ (1000), ბ (2) და ც (2000), დ (4) და წ (4000), ე (5) და ჰ (5000) და სხვ. ამგვარად ენაცვლება ერთი მეორეს ათეულებისა და ასეულების შესაბამისი ასოები: ი (10) და რ (100), კ (20) და ს (200), ლ (30) და ტ (300), მ (40) და უ (400) და სხვ. რაიცა შეეწება თანის ბადალ ასოს, იგი იქნება ან მ ან ჰ (ერთი რომელიმე), იმის მიხედვით. თუ რომელი მათგანი იქნება რივის ბოლოში მოქცეული ცხრა ათასის მნიშვნელობით, მეორე კი შეენაცვლება ჯანს (8000), რადგანაც იგი მოჰხვდება მერვე ადგილზე. ამგვარი ასოებით დაწერილი კრიპტოგრამა მე ოთხი ვიცი:

1. ერთი მოყვანილი აქვს განსვენებულს გიორგი წერეთელს, სავანის ეკლესიაში მას უნახავს ერთი პატარა ტანის სახარება ეტრა ზე, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა კვიკვიროსი. მისი აზრით ეს სახარება დაწერილი უნდა

იყოს მეთექვსმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში¹. წიგნს შემოქმედვი
დღვი მინაწერი ჰქონია²:

ამ წიგნის შემკაზმავს ფრიად ცოდვილსა ენუქს
შუენდენეს დმერთმა: ურკაც: უჭმოტჭკაც: ძჭმლფყ:
ფუკ: ოფ: მისთა დედამათა და მისთა ცოდვილთა და
მიცვალებულთა შუენდენეს დმერთმა. ვინცა შენდობა
ბრძანოთ, თქვენცა შეგინდენეს დმერთმა.

ასე კითხულობს გ. წერეთელი, მაგრამ ცხადია, რომ
კრიპტოგრაფის წაკითხვაში მას მცირეოდენი შეცდომა მოჰსვლია:
პირველსა და მეორე სიტყვაში ჩინის ნაცვლად **შ** წაუკითხავს,
რაცა ადელი გასაგებია, ვინაიდან ჩინისა და **შ**-ს მოყვანი-
ლობა ნახსა ხუცურში ძალიან ჰგავს ერთი მეორეს. ნახსა-
დამე, ამ შეცდომას თუ შევასწორებთ, კრიპტოგრამა ასეთი
სახისა გამოვა:

ურკაც: უჭმოტჭკაც: ძჭმლფყ: ფუკ: ოფ:

ახლა თუ ვიტყვი, რომ სხვა შეცდომა კითხვაში არ
არის³ და დავსხამთ აქ მოყვანილი ასოების ნაცვლად მათ სა-
მაგიერო ასოებს, მივიღებთ:

მისხა: მეუღლესა: ქეთონს: შნს⁴: ღნ⁵:

2. მეორე არის საეკლესიო მუზეუმის ერთს ნუსხა ხუ-
ცურად დაწერილს თთუეთა წიგნში (№ 824), რომელიც
აღწერილი აქვს ბ. მოსე ჯანაშვილს⁶. კელნაწერი გალა-

¹ *Археологическая экскурсия по Квирильскому ущелью: Материалы по Археологии Кавказа, выпуск VII, Москва 1898, გვ. 104.*

² მოგვეყავს იმგვარად, როგორც დაბეჭდილი აქვს გ. წე-
რეთელს, რომელსაც უცნაური სიტყვები სომხურად მიუჩნევია.

³ ცოტაოდნად მათიქრებს ძჭმლფყ. ამას გარდა ორ უკანაქ-
ბელ სიტყვას (ფუკ: ოფ:) დედანში ალბათ პატივები უზის.

⁴ შუენდენეს.

⁵ დმერთმან.

⁶ М. Джанашивили, *Описание рукописей Церковнаго Музея Грузинской Епархи*. Багда III. Тифлисъ 1908, გვ. 17-18.

წერილი ჩანს მეთექვსმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. უკანასკნელ გვერდზე, სულ ბოლოს, იკითხება ნუსხა ხუცურად¹:

მჭ უჭ ნჭ ბღწხტრ² ჩურკ³ უღჭიჩტრ რჭ რჭ
წჩ ურკჩ⁴ წჭწჩ უჩუჩტჩ უჭუჭწ⁵ ოჭ რჭ:

თუ ახლა აქაც შესაფერის ასოებს დავსხამთ, კრიპტოგრაფია შემდეგ სახეს მიიღებს⁶:

**ქე შე ფდ ცოდვლი ამის მწერალი იე ან
და მისთა დედა მამათა შენდნს ღნ ან.**

3. მესამე ამგვარივე კრიპტოგრაფია მოიპოვება სტეკლენსიო მუზეუმის ერთს ხუცურს ჟამნში (№ 911), რომელიც სხვა-და-სხვა დროს და სხვა-და-სხვა პირის მიერ არის გადაწერილი⁷. ერთი ნაწილი მეთვრამეტე საუკუნეში დაწერილი ჩანს. კელნაწერის ბალოს, ყდაზე დაკრულ ფურცელზე, იკითხება ხუცურად (ჯერ ნუსხურად და მერვე კრიპტოგრაფია მთავრულად):

მოიკსნე ო ამისი მწერლი მონა ღა:
უჩვიჭჭჭჭჭ⁸:. ჩჭ.

აქაც რომ ჩავსვამთ კრიპტოგრაფიაში შესატყვის ასოებს, იგი ასე გადმოიწერება:

მახარებელი: ან.

4 მეთხუთხე. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრა-

¹ მ. ჯანაშვილი, რომელსაც ეგონა, რომ უწინაპი ნიტყვები მებრული უნდა იყოს აღბათო (*Описание, 18*), მოჰყვა კრიპტოგრაფია, მაგრამ კითხვისა თუ ბეჭდვის დროს რამოდენიმე შეცდომა მოჰსვლია, რომლებაც აქვე შენიშვნებშია ნაჩვენები ჯან ასოთი.

² ჯ: მიწხტრ. ³ ჯ: ქურკ, რადგანაც ჩინს წ ნ შავი წერტილი უნ ს, რომელიც მ.ს ქანს ამსგავსებს. ⁴ ჯ: ურკჩ. ⁵ ჯ: უჭუჭღჭ.

⁶ პირველად ეს კრიპტოგრაფია აღოვეშიჯრე. ამისთვის გასაღები მომცა უჩუჩტჩ ს ტყვამ, სადაც ერთი ასო (ჩ) სამჯერ არის ნაკვარი, ხოლო მეორე (უ) ორჯერ.

⁷ მ. ჯანაშვილი, *Описание, 189*.

⁸ ჯ: ოჯვიჭჭჭჭ.

ფიო საზოგადოების მუზეუმში დაცულია ერთი პირის მიერ შესანახად მოტანილი ნუსხა ხუცური კელნაწერი, ვერსიანი, პატარა ტანისა, ნაკლულევიანი, რომლის ერთი ნაწილი ეტრატზეა დაწერილი, და მეორე ნაწილი ქალაღზე. ქალაღზე დაწერილი ნაწილი უნდა გეოგრაფიკულ დახლოებით მეჩვიდმეტე საუკუნის გასულს ან მეთვრამეტე საუკუნის დასწყისს, ხოლო ეტრატზე დაწერილი მეცამეტე მიუთხმეტე საუკუნეს. ქალაღზე დაწერილი ნაწილი იწყება ასე (წითურად):

წესი და გნგებლინი იქმნების. ექვთ დასსმსა კერძო დაქნისსა.

ამავე გვერდზე (ქალაღის პირველი ფურცლის პირველ გვერდზე) ზემო აშიაზე წარწერილია მეჩვიდმეტე-მეთვრამეტე საუკუნის კელია, მკედრულად:

ჭკ: ღრძფრ: რღზღჭკ: უთიწტრკნ: ჩირკ:

რაიცა ნიშნავს:

ეს: წიგნი: იოვანე: მღრღლისა: არის:

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარი ნიმუშები კიდევ აღმოჩნდება ჩვენი ძველი ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლების კვლევა-ძიებისა და შესწავლის დროს¹.

¹ ქართულ კრიპტოგრაფიულ სისტემებს, უეჭველია, აწინა მცირეოდენი კვალი ბერძნული კრიპტოგრაფიის გავლენისა. იხ. V. Gardthausen, Griechische Palaeographie. Zweiter Band. Zweite Auflage. Leipzig 1913, pp. 298 - 317.

П. Свириденко.

Къ систематическому положенію дагестанскаго суслика
(*Citellus Satunini* sp. n.).

К. Сатунинъ еще въ 1901 году отмѣтил¹, что въ Дагестанѣ, между ст. Атлы-Боюнъ и Темиръ-Ханъ-Шурой, онъ наблюдалъ большую колонію сусликовъ. Позднѣе объ этихъ сусликахъ ни Сатунинъ, ни другіе изслѣдователи больше не упоминали. И лишь въ посмертной работѣ К. А. Сатунина мы находимъ такую фразу²: «Типичная горная раса (*Citellus musicus musicus* Ménétr.) распространена только по альпійскимъ лугамъ Эльбруса на высотѣ 6000 до 9000 футовъ; повидимому, къ этой же расѣ относятся и суслики, живущіе въ восточномъ Дагестанѣ въ Темиръ-Ханъ-Шуринскомъ округѣ. Я нашелъ ихъ въ 1896 году въ значительномъ количествѣ на пути изъ города Петровска въ Темир-Ханъ-Шуру возлѣ ст. Атлы-Боюнъ на высотѣ всего около 2000 футовъ».

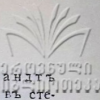
Изъ этого можно заключить, что въ другой разъ послѣ 1896 года автору не пришлось видѣть эту колонію; слова же «повидимому, къ этой же расѣ относятся» говорить за то, что онъ не могъ и добыть сусликовъ изъ этой мѣстности. Причисленіе ихъ къ горной расѣ *C. musicus musicus* онъ вынужденъ былъ сдѣлать на основаніи априорнаго умозаключенія.

Типичная форма сѣраго суслика *C. musicus* Ménétr. изъ субальпійской полосы Большого Кавказа съ высоты 6000—9000 футовъ надъ уровнемъ моря³ была описана въ

¹ Изв. Кавк. Муз., т. I, стр. 22.

² Сатунинъ, Млекопитающіе Кавказа, т. II, стр. 20.

³ Ménétries, Catalogue raisonné des objets de zoologie recueillis dans un voyage au Caucase et jusqu'aux frontières actuelles de la Perse etc. (1832), pp. 21 et 18.

1832 г. Ménétrie. Позднѣе къ этому же виду Брандтъ (1844 г.) и др. причислили и суслика, водящагося въ степяхъ южной Россіи, но К. А. Сатунинъ въ 1908 году указалъ¹, что названный сусликъ долженъ быть выдѣленъ въ особую расу.

Тщательное обследованіе распространенія сусликовъ въ Ставропольской губерніи, предпринятое Ставропольскимъ Энтомологическимъ Бюро въ 1913 году², показало, что названную губернію суслики заселяютъ съ сѣвера со стороны Астраханской губерніи и Обл. Войска Донского и что это заселеніе началось недавно, около 1900—1901 года. Однако на югѣ Ставропольской губ. въ районѣ сс. Ольгино, Романовка и Никольское издавна живетъ обособленная колонія сусликовъ, объ опредѣленномъ движеніи которыхъ нѣтъ никакихъ указаній.

Такимъ образомъ мы имѣемъ слѣдующую картину распространенія сѣраго суслика: на югѣ Россіи отъ Днѣпра и до Волги и отъ степей Крыма до Рязанской губерніи сусликъ селится отдѣльными колоніями въ большомъ количествѣ, причемъ съ одной стороны онъ расселяется все далѣе и далѣе къ сѣверу, съ другой стороны онъ общей массой двигается на Кавказъ и за послѣднее время уже быстро заселилъ Ставропольскую губ. На югѣ Ставропольской губ. и сѣверной части Терской обл. имѣется своя, издавна обособленная колонія сусликовъ, въ данное время никуда не передвигающаяся.

Далѣе къ югу въ предѣлахъ Кавказа сусликовъ никто не обнаруживалъ. Выше идетъ поясъ густыхъ лѣсовъ, безусловно непроходимыхъ для тиличныхъ обитателей открытыхъ степей и луговъ, какими являются суслики, и затѣмъ уже въ горахъ мы имѣемъ двѣ совершенно обособленныя колоніи: одну на западѣ у подножья горы Эльбруса на высотѣ 6000—9000, а другую на востокѣ въ Дагестанѣ на высотѣ 2000 футовъ. Въ этомъ отношеніи сѣрый сусликъ представляетъ удивительный примѣръ жи-

¹ Извѣстія Кавказскаго Музея, т. IV, стр. 82—90.

² Г. Я. Пирковскій, Результаты обследованія губерніи въ отношеніи зараженности ея сусликами. Отчетъ о дѣятельности Ставропольскаго Энтомологическаго бюро за 1913 годъ.

вотнаго съ громаднымъ вертикальнымъ распространіемъ: отъ мѣстностей ниже уровня моря (Астраханскія степи) до альпійскихъ луговъ въ 9000 футовъ.

Весьма загадочнымъ является мѣстопребываніе суслика, совершенно отрѣзаннаго отъ главной массы поясомъ непроходимыхъ лѣсовъ высоко въ горахъ. Вопросъ, когда поселился сусликъ въ горахъ и въ какомъ систематическомъ взаимоотношеніи онъ находится съ обитателями степей, представляетъ въ зоогеографическомъ отношеніи громадный интересъ. Къ сожалѣнію приходится считатьъ съ очень ограниченнымъ количествомъ матеріала изъ горныхъ колоній. Насколько обилёнъ матеріалъ изъ различныхъ мѣстностей южно-русскихъ степей, настолько онъ бѣденъ горными представителями.

Въ 1907 году А. Казнаковъ и І. Дитерихсъ добыли съ подножья горы Эльбруса (8297 фут.) всего три экземпляра суслика; этотъ матеріалъ далъ возможность К. Сатунину выдѣлить названныхъ сусликовъ въ особый подвидъ *C. musicus planicola*¹. Изъ дагестанской же колоніи въ Музей Грузіи въ настоящее время имѣется всего лишь одинъ экземпляръ. Сравненіе его съ сусликами эльбрусскими и степными чрезвычайно интересно, и я, не рассчитывая въ скоромъ времени получить дополнительный матеріалъ изъ Дагестана, считаю возможнымъ опубликовать тѣ интересныя данныя, которыя мнѣ удалось получить.

Экземпляръ дагестанскаго суслика—вполнѣ взрослая самка—добытъ Вейгелемъ близъ Темиръ Ханъ-Шуры въ октябрѣ 1912 г. Общее тѣлосложеніе его не отличается отъ такового вообще сусликовъ рода *Citellus*². Отъ сѣраго суслика (*C. musicus musicus* Ménétr. и *C. musicus planicola* Sat.) онъ отличается укороченностью хвоста, такъ отношеніе хвоста къ длинѣ тѣла у сѣрыхъ сусликовъ, какъ горныхъ, такъ и степныхъ, равно—0,21—0,24, а у дагестанскаго только—0,17; на голыхъ подошвахъ заднихъ ступней, кромѣ обычныхъ для рода *Citellus* четырехъ мозолей, расположенныхъ у основанія пальцевъ, имѣется еще

¹ Изв. Кавк. Муз., т. 4, стр. 82—90.

² Въ приведенныя и сравниваемыя мной измѣренія (см. табл. на стр. 75 и 76) сдѣланы на спиртовомъ матеріалѣ.

по одной небольшой мозоли расположенной ближе къ пяткѣ съ наружной стороны ступни.

Отъ заволжскаго суслика *C. mugosaricus* Licht. дагестанскій отличается отсутствіемъ рыжей окраски головы и спины, присутствіемъ чернаго кольца на концѣ хвоста, а также наличностью пятой бородавки на подошвѣ задней ступни. Такимъ образомъ дагестанскій сусликъ, помимо нѣкоторыхъ особенностей покровъ и окраски, рѣзко отличается отъ близъ стоящихъ сусликовъ укороченностью хвоста и присутствіемъ пятой бородавки на задней ступнѣ, почему безусловно не можетъ быть причисленъ къ *C. musicus* Ménétr., какъ на то указалъ Сатуниинъ, а долженъ быть выдѣленъ въ особый видъ, который я съ удовольствіемъ называю *Citellus Satunini* sp. n. въ память перваго и до нынѣ единственнаго знатока фауны млекопитающихъ Кавказа и характеризую слѣдующимъ образомъ (диагнозъ привожу еще и на нѣмецкомъ языкѣ).

Диагнозъ. Внѣшностью и окраской сходенъ съ *C. musicus* Ménétr., равно и черепъ ничемъ существеннымъ не отличается. Хвостъ нѣсколько короче и составляетъ около $\frac{1}{6}$ части туловища съ головой. На переднихъ конечностяхъ четыре пальца хорошо развиты, а одной большой (внутренней) рудиментаренъ, но снабженъ такъ же хорошо выраженнымъ, какъ и у *C. musicus* Ménétr. ногтемъ (а не плоскимъ ногтемъ). Подошвы заднихъ конечностей голыя и имѣютъ 5 мозолей: у основанія пальцевъ—четыре большихъ и ближе къ пяткѣ у внѣшняго края ступни—одну небольшую.

Die Diagnose. Im allgemeinen, sowie der Färbung und dem Bau des Schädels nach ist *Citellus Satunini* sp. n. dem *C. musicus* Ménétr. ähnlich. Der Schwanz ist etwas kürzer und bildet etwa $\frac{1}{6}$ des ganzen Körpers samt Kopf. An den Vorderpfoten sind vier Finger gut entwickelt, nur der grosse, innere—ist rudimentär, aber dennoch mit einer Krallen und nicht mit einem flachen Nagel versehen, der ebensogut entwickelt ist, wie beim *C. musicus*. Die Sohlen der Hinterpfoten weisen blos 5 Schwielen auf—vier grosse an der Basis der Finger und eine kleine fünfte am äusseren Rande in der Nähe der Ferse (vgl. die Zeichnung des Malers Eug. Lanceray).

Ein einziges Exemplar der im vorliegenden Aufsatz beschriebenen Species nova des Citellus wurde im September 1912 durch Herrn Weigel in der Umgegend von Temir-Chan-Schura, Daghestan, 2000 Fuss hoch, erbeutet.

Описание. Общее тѣлосложеніе не отличается отъ таковаго вообще сусликовъ рода *Citellus*. Хвостъ вначалѣ цилиндрической, а потомъ сплюсненъ сверху внизъ; онъ короче, чѣмъ у *C. musicus*, такъ отношеніе длины хвоста къ длинѣ туловища съ головой у послѣднихъ (горная и долинная раса) равно—0,21—0,24, а у дагестанскаго только—0,17. Длина тѣла (туловища и головы)—173 мм; длина хвоста безъ волосъ—29 мм.; длина ступни задней ноги—31 мм.; длина головы—45 мм.; длина морды—18 мм.; разстояніе отъ глаза до уха—13 мм.; межглазничное разстояніе—18 мм.; разрѣзъ глазъ—10 мм. Самка имѣетъ 10 сосновъ: 2 грудныхъ, 4 брюшныхъ, и 4 паховыхъ.

На подошвахъ переднихъ лапъ имѣется 5 мозолей, расположенныхъ такъ же, какъ и у *C. musicus* Mépétr. На подошвахъ заднихъ лапъ имѣется тоже 5 мозолей, при чемъ четыре большіе расположены такъ же, какъ и у *C. musicus*—у основанія пальцевъ, а пятая меньшая—ближе къ пяткѣ, съ вѣтшей стороны подошвы. Когти длинныя тонкіе свѣтло-бурого цвѣта съ желтыми окончаніями.

Мѣхъ довольно длинный и мягкій съ густымъ подшерсткомъ. Длина отдѣльныхъ волосъ на спинѣ около 12—15 мм., а на нижней сторонѣ даже доходитъ до 20 мм.. Усы черныя; отдѣльные волосы достигаютъ 39,9 мм. длины. Хвостъ покрытъ длинными волосами, расчесанными на двѣ стороны, длина волосъ на концѣ—18,3 мм.. Подошвы переднихъ и заднихъ конечностей

голыя; на переднихъ только въ изгибѣ кисти имѣется нѣсколько волосковъ, на заднихъ же только пятки слегка прикрываются волосами, растущими съ боковъ и вокругъ нея.

Окраска дагестанскаго суслика мало чѣмъ отличается отъ окраски *Citellus musicus*, но все же ближе подходить къ степной расѣ—*C. musicus planicola* Sat., такъ какъ у него кончикъ носа, вся нижняя часть головы и внутренняя сторона переднихъ и заднихъ конечностей совершенно бѣлые, ибо волосы здѣсь не имѣютъ темныхъ основаній, какъ у горной расы *C. musicus musicus* Ménétr.

Верхняя сторона тѣла сѣровато-бурая безъ рыжаго оттѣнка, испещренная мелкими булавными крапинками. Рыжие или только рыжеватые волосы имѣются только на передней сторонѣ переднихъ конечностей, на задней сторонѣ заднихъ конечностей и на нижней сторонѣ хвоста; послѣдніе особенно ярки. Бока и нижняя сторона тѣла грязновато-булавные, причемъ брюшная часть значительно темнѣе, такъ какъ тамъ просвѣчиваютъ черныя основанія волосъ.

Голова одноцвѣтна со спиной, только булавныя крапинки на ней становятся значительно мельче. Кончикъ носа совершенно бѣлый, а чуть выше него имѣется небольшое коричневатое пятнышко. Глаза имѣютъ черныя рѣшницы и окружены довольно широкимъ, рѣзко очерченнымъ бѣлымъ кольцомъ; подъ глазами слабо выдѣляется слегка рыжеватое продолговатое пятно.

Хвостъ сверху одноцвѣтенъ со спиной, снизу у основанія грязновато-булавный, а потомъ ярко-рыжий. Концевые волосы хвоста вначалѣ образуютъ черный поясъ, а потомъ на самомъ конѣ бѣлую кайму.

Верхняя сторона переднихъ и заднихъ лапокъ густо покрыта короткими бѣлыми плотно прилегающими другъ къ другу волосками.

Черепъ дагестанскаго суслика ничѣмъ существеннымъ не отличается отъ черепа *C. musicus* Ménétr., какъ по размѣрамъ, такъ и по соотношенію отдельныхъ его частей. Только длина ряда нижнихъ коренныхъ зубовъ относительно большая, такъ какъ отношеніе длины ихъ къ кондиллярной длинѣ нижней челюсти равно—0,41, а у *Citellus musicus* только 0,33—0,35.

Носовыя кости заканчиваются назад не острымъ угломъ, а прямой линіей, идущей чуть дальше окончаній восходящихъ вѣтвей верхнечелюстныхъ костей. *Foramina tagnum* имѣеть строго правильную круглую форму, въ то время, какъ у *S. musicus* Ménière, этой правильности не наблюдается. Устройство зубовъ отличается отъ такового у *S. musicus* только тѣмъ, что валикъ перваго ложнокоренного зуба верхней челюсти не раздѣленъ у него на двѣ части. Рѣзцы съ наружной стороны имѣють темно-желтую окраску.

Измѣренія сусликовъ.

Названія сусликовъ.	<i>Citellus Satunini</i> sp. n.	<i>Citellus mugosaricus</i> Licht.	<i>Citellus musicus</i> <i>musicus</i> Sat.	<i>Citellus musicus planicola</i> Sat
Измѣренія сусликовъ.	Темиръ-Ханъ-Шура. IX. 1912. Вейгель. № 4305 ♀ спирт.	Тург. обл. По Satunin-y ¹ . Спирт.	Г.Эльбрусъ. По Satunin-y ¹ . Спирт. ♀.	Караногайская степь. По Satunin-y.
Длина тѣла и головы	173	180	173	180
Длина хвоста безъ волосъ	29	27	42	38
Длина волосъ на концѣ хвоста	18,3	18	16	10
Длина ступни задней ноги	31	31	36	32
Длина усовъ	33,9	25,5	25,5	29
Длина ногтей передней лапы	8,2	8,2	7,5	6,5
Длина ногтей задней лапы	6,2	5,9	6,5	6
Отношенія:				
Длина хвоста къ длинѣ тѣла	0,17	0,15	0,24	0,21
Длина ступни къ длинѣ тѣла	0,18	0,17	0,21	0,18
Длина ступни къ длинѣ хвоста	1,1	1,1	0,86	0,84
Длина ногтей задней лапы къ длинѣ задней ступни	0,2	0,19	0,18	0,19

¹ Усы и ногти измѣрены по шкуркѣ матер. Музея Грузин.

Измѣренія череповъ сусликовъ.

УДІЛЕННЯ
СВІРИДЕНКО

Названія сусликовъ.	<i>Citellus Saturini</i> sp. n.	<i>Citellus mu- sicus musi- cus</i> Mé n é t.	<i>Citellus musicus pla- nicola</i> Sat.	<i>Citellus mugosari- cus.</i> Licht.
Измѣренія череповъ.	Темір-Ханъ-Шура, IX. 1912. Вейгель. № 4305. ♀	Эльбрусъ, 8297 фут. 1907 г. Казнаковъ. № 4431.	Оз. Атуколь (Кума). V. 1906. № 4426 ♀	Актюбинскъ Тург. обл. 28. VII. 1913 № 4433.
Наибольшая длина черепа	40,4	42,9	38,9	39,4
Основная длина черепа	33,3	34,7	31,3	32,1
Скучовая ширина черепа	27,1	27,2	25,9	25,9
Ширина за надглазничными отростками	11	11,2	10,9	11
Ширина между foramina infraorbitalia	8	8,4	7,5	7,9
Diastema	9,3	9,6	8	8,4
Междглазничная шир.	8,3	9,2	8,1	8,1
Междушховая ширина	20,7	22,5	19,5	20,7
Высота затылка	11,5	11,9	12	11,4
Длина ряда верх. кор. зубовъ	9,9	10,4	9,4	9,6
Длина ряда нижних коренныхъ зубовъ	10	9	8,7	8,4
Кондиллярная длина нижней челюсти	24,5	27,5	24,1	25,5
Отношенія:				
Шир. скуловыхъ дугъ къ наибольшей длинѣ черепа	0,67	0,63	0,67	0,66
Отношеніе междглазничнаго суженія къ основной длинѣ черепа	0,25	0,24	0,26	0,25
Diastema къ основной длинѣ черепа	0,28	0,25	0,26	0,29
Высота затылка къ междушховой ширинѣ черепа	0,56	0,53	0,62	0,55
Шир. между foram. infraorbitalia къ diastema	0,86	0,87	0,94	0,84
Дл. верх. кор. зубовъ къ кондиллярной дл. черепа	0,3	0,3	0,3	0,3
Дл. нижн. кор. зубовъ къ кондиллярной дл. ниж. челюсти	0,41	0,33	0,36	0,33

Дагестанскій сусликъ рѣзко отличается какъ отъ горнаго суслика *C. musicus musicus* Ménetg., такъ и отъ *C. musicus planicola* Sat. Однако альбрусскій сусликъ мало отличается отъ степныхъ. Признаки, указанные К. Сатунинымъ для различія этихъ двухъ формъ¹, повидимому недостаточны, такъ какъ С. Огневъ², изучая крымскихъ сусликовъ, пришелъ къ заключенію, что на большомъ матеріалѣ окраска шерсти сильно варьируетъ и ему удавалось видѣть долинныхъ сусликовъ, окрашенныхъ точно также, какъ и горные. Къ такимъ же выводамъ пришелъ и В. Мартино, изучавшій сусликовъ, водящихся въ Саратовской губерніи³. Теоретически же допустить полное тождество этихъ двухъ формъ — трудно. Изучая сусликовъ, хранящихся въ Музеѣ Грузіи, я обнаружилъ, что окраска передней стороны рѣзцовъ у альбрусскихъ сусликовъ ярко-желтая, а у сусликовъ изъ Новочеркасской и Караногайской степей — бѣлая.

Къ сожалѣнію въ Музеѣ нѣтъ ни одного крымскаго суслика и сусликовъ изъ Саратовской губ., съ которыми имѣли дѣло изслѣдователи С. Огневъ и В. Мартино. Если указанный признакъ подтвердится на большомъ матеріалѣ, то раздѣленіе этихъ двухъ формъ будетъ болѣе рѣзкое.

Является ли колонія сусликовъ, расположенная въ южной части Ставропольской губ. и сѣверной части Терской обл., самостоятельной въ систематическомъ отношеніи, или это только передовой отрядъ надвигающихся съ сѣвера сусликовъ, — сказать сейчасъ за отсутствіемъ матеріала невозможно.

¹ Изв. Кавк. Муз., т. 4, стр. 86.

² С. Огневъ, Млекопитающіеся Таврической губ., преимущественно Крымскаго полуострова, Записки Крымскаго О-ва Естествоиспытателей и Любителей природы, 1915 г., т. V, стр. 58.

³ В. Мартино, Сѣрый сусликъ и Матеріалы по фаунѣ млекопитающихъ Саратовской губ., Извѣстія московскаго сельско-хозяйственнаго института, 1915 г., № 3.

ნოე ყიფიანი.

დასავლეთ საქართველოს გეოლოგიური მასალები.

I.

ექვსი წელიწადია, შეძლებისაგვართ ვაწარმოებ დასავლეთ საქართველოს გეოლოგიურათ შესწავლას; ამ ხნის განმავლობაში, ბლომა მასალა დამიგროვდა ლაბორატორიაში, რომლის საბოლოო განსაზღვრა და შესწავლა, დასავლეთ ევროპასან ურთიერთობის შეწყვეტის გამო, ჯერ კიდევ დაუმთავრებელია. ვიდრე მთლიანი სახე მიეცემა დაგროვილი მასალის განხილვას, ვარჩიე ნაწილობრივ გამოვაქვეყნო ჩემ გამოკვლევებათა ნაყოფი. სწორეთ ამ მოსაზრების გამო, მუხეუმის მოამბის პირველ ნაკვეთში ვთავსებ დასავლეთ გურიის გეოლოგიური მასალების მოკლე აღწერას.

გურია ფიზიკური თვალსაზრისით ჩენი სამშობლოს ფრიალ დამახასიათებელი კუთხეა. ამ პაწია ნაშრომის ჩარჩო ვერ მოითავსებს დაწვრილებით გეოგრაფიულ დახასიათებას, ვიტყვიტ მხოლოდ, რომ გურიას ჩრდილოეთით საზღვრავს რიონის ხეობის მარცხენა ნაპირი, სამხრეთით აჭარა-გურიის მთა-გრენილი, აღმოსავლეთით იმერეთ-ახალციხის მთები, ხოლო დასავლეთით შავი ზღვა. მთელ ამ კუთხეს ახასიათებს ორი მთავარი ხეობა: მდ. სუფსისა და ნატანების. მდ. სუფსის ხეობა შედარებით ვიწროა, ხოლო ნატანებისა უფრო გაშლილია. სუფსისა და რიონის ხეობათა შუა მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთი გურია. სამხრეთ-დასავლეთი გურია მდებარეობს უმთავრესათ ნატანების ხეობაში, რომელიც მოდუნებული მოხაზულობისა არის.

ჩემი დაკვირვებანი შეეხება განსაკუთრებით ნატანების ხეობის კუთხეებს: გურიანთას და ქ. ოზურგეთის მიდამოებს. მართალია გურიანთა, წარსული საუკუნის მიწურულიდანვე, იპყრობდა მრეწველთა ყურადღებას თავისი ნავთიანი ადგილებით, მაგრამ დღემდის არ მოიპოვება ამ რაიონის გეოლოგიური აღწერილობა. ამ პატარა ნაშრომში შევეცადე ამენუსხა მთავარი შედეგი, რომელსაც მივაღწიე სამხრეთ დასავლეთ გურიის შესწავლის დროს.

სტრატოგრაფია. უძველესი გეოლოგიური ფორმაციები, რომელიც მისაწვდომია მკვლევარის დაკვირვებისთვის, წარმოდგენილია ნაცრის ფერითა და მუქი ფენოვანი თიხით, სადაც ეპოქაობით თევზებისა და მცენარეების ნაშთს; თიხის ფენები საკმაოდ სქელია და განიცადეს დანაოქების პროცესი. რაც შეეხება მათ ხნოვანობას, საფუძველი გვაქვს მივაკუთნოთ ნუმულიტოვანი პერიოდის შუა ნაწილს, ვინაიდან ამ ფენებში ეპოქაობით: *Melletta* და სხვა თევზების ნაშთს. თიხიან სერიას ზევიდან უთანახმოდ ეყრდნობა მუქი კირიანი კონგლომერატები, საკმაოდ არიბი ფაუნით: *Spaniodontella* sp. *Modiola* sp. *Tapes*, *Mac-tra* და სხვა ცუდად შენახული ფოსილები. ეს ფაუნა ნათლათ მოწმობს, რომ მუქი კონგლომერატები ეკუთვნის შუა ნეოგენოსარმატის სართულს. როგორც ესთქვი, შუა ნუმულიტოვანი პერიოდის თიხის ფენები დანაოქებულია და წარმოადგენს სინკლინალთა და ანტიკლინალთა კრებულს. სწორეთ ამ სინკლინალებში მოთავსებულია ზედა ნეოგენი.

ზედა ნეოგენი. ლითოლოგიურათ ზედა ნეოგენს ახასიათებს რბილი მუქი-ლურჯი თიხა. ხშირათ რკინა-ნარევი. პალეონტოლოგიური მასალების განხილვა სრულ საშუალებას იძლევა, გავარკვიოთ შემდეგი სართულები: მეოტი, პონტი კიმერი, ჩაუდის ფენები.

მეოტი გარკვეულათ წარმოდგენილია თიხიანი სელიმენტით სოფელ კონქათში (გურიანთა), სადაც ჩინებულათ დატულია ზოგი მოლუსკების ფოსილი, როგორც მაგალითად: *Scrobicularia tellinoïdes*. Sziu.

პონტი. სოფ. გოგორეთში და ახალსოფელში თიხის სველი რიაში მოქცეულია მეტათ დამახასიათებელი ფაუნა:

Congeria digitifera Andrus. *Arcicardium* sp. *Valencienesia* *Kiseljaki* Gorj. *Planorbis* *ptychophorus* Brus. მცენარეების ნაშთი.

ქ. ოზურგეთის მახლობლათ, მდ. ყუყის ნაპირას საინტერესო ნაკვეთი (კოდმე) არის მდიდარი ფაუნით:

Cardium *Abichi* Hoern. *Plagiodaena* *carinata* Desh. *Limnocardium* *subsquamulosum* Andrus. *Didacna* *planicostata* Desh. *Didacna* sp. *Phyllicardium* *planum* Desh. *Dreissensia* *rostriformis* var. *Gibba* Andrus. *Lyreacea* *cylindrica* Stol. *Bythinia* *pumila* Brus.

კიმერი. ქ. ოზურგეთის მახლობლათ ექადიის გორაკზედ, პონტის თიხის ზემოთ იწყება მუქი თიხა ქვიშიანი ზოლებით, სადაც ფაუნის ცვლილება აშკარად ემჩნევა. ექადიდან ოთხი ვერსის დაშორებით, მდ. ორაფოს ნაპირზედ, აღმოვაჩინე თიხიანი ნაკვეთი (კოდმე) დაახლოებით შეიდი საყენი სიმაღლით. ამ თიხიან ფენებში, მოქცეულია ქვიშიანი ზოლი, სადაც ამოვკრიფე საინტერესო და მდიდარი ფაუნა:

Dreissensia dilatata Andrus, var. *major*. *Dreissensia* *Theodori* Andrus. *Congeria* *turgidopsis* Andrus. *Phyllicardium* *alatoplanum* Andrus. *Didacna* *crasatellata* Desh. *Didacna* *panticapaea* R. Hoer. *Prosodacna* *macrodon* Desh. *Melanopsis* *spinigera* Sen. *Melanopsis* *spotietis* nov. sp. *Melanopsis* *Draighenianii* Cab. *Amphimelania* *Gajii* Brus.

მდ. ორაფოს სამხრეთით კიმერის ფენებზედ ძვეს წვრილ მარცვლოვანი კონგლომერატი, ნამტვრევი ფოსილებით, სადაც გავრცელებულია ჩინებულათ დაცული: *Vivipara* *mandarinica* Sen.

მდ. მკერვალის ლელეს მიდამოები მდიდარია კიმერის ფაუნის ნაშთით. აქ ვიპოვე:

Dreissensia *angusta* Rouss. *Dreissensia* *Theodori* Andr. *Phyllicardium* *alatoplanum* Aud. *Didacna* *crasatellata* Desh.

Prosodacna mirabilis Teiss. *Prosodacna* sp. *Melanopsis* Esperi Fer. *Prosodacna prionopleura* Andrus.

სოფელ ციხის ფერდში, განვითარებულია თიხის მთლიანი ფენები, სადაც მოქცეულია *Congeria Colchica* nov. sp. პატარა მდინარე ღორას ხეობაში, კიშერი კარგად არის წარმოდგენილი მდიდარი ფაუნით:

Congeria Colchica nov. sp. *Dreissensia Caucasicca* Sen. *Monodacna* sp. *Prosodacna longiuscula* Sen. *Tylopoma* Pileri Neum. *Hydrobia* sp. *Pyrgula uncarinata* Brus. *Zagrabrica carinata* Andrus. *Zegrabrica naticina* Brus.

კიშერი და პონტი ძლიერ დაშლილია, ასე რომ მათი ფენები მხოლოდ ზოგ ადგილას გადურჩა დენუდაციის გავლენას. ამ გარემოებით აიხსნება, რომ მთლიანი ნაკვეთი პონტისა და კიშერისა არა გვაქვს.

ჩაუდის ფენები. დასავლეთ გურიის ზენეოგენი განსაკუთრებით საინტერესოა თავის უმაღლესი სართულით, რომელიც ნატანების ხეობის ზოგიერთ ადგილას (გურიანთა) კარგად არის წარმოდგენილი. ამ სართულს, ნ. ანდრუსოვის მიხედვით, უწოდებენ ჩაუდის ფენებს პონტ-ევქსინის ქვეყნებში, ხოლო მის ეკვივალენტს კასპის მხარეებში ეწოდება ბაქოს სართული. გურიანთაში ჩაუდის ფენებს უჭირავს მოზრდილი სივრცე; ჩვენ მას ეპოულობთ იაკობის გორაკიდან პატარა მდ. ნახევტამდე. დამახასიათებელი ფაუნა ჩაუდის ფენებისა მოვკრიფე: იაკობის კონგლომერატებში, ლესელის სოფელში, საბუღის თავში და მდ. ნახევტას ხეობაში. ყველა ამ ადგილებში ფაუნა კარგად წარმოდგენილია. ლითოლოგიურად, როგორც ქვედა სართულებში, აქაც თიხაა განვითარებული; შიგ ეპოულობთ:

Didacna Tschaudae Andrus. *Didacna* sp. nov.? *Didacna crassa* Eichw. *Didacna Baeri* Grimm. *Dreissensia polymorpha* var. *fluviatilis*.

ჩაუდის ფენების ფაუნა თუმცა სავსებით არა მაქვს დამუშავებული, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ის ბევრად უფრო

მდიდარია, ვინემ თვით ჩაუდის ფაუნა. აქვე საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ კიმერის დროს პონტო-ტეკსინისა და კასპის აუზთა შორის ურთიერთობა შეწყვეტილი იყო, ხოლო ჩაუდის ანუ ბაქოს ეპოქის დროს, ეს ორი აუზი ერთი მეორეს შეუერთდა. ამა დებულების დასამტკიცებლად საკმაოა შევადაროთ ბაქოს სართულისა და ჩაუდის ფაუნა. ჩაუდის დროს პონტის ზღვას მეტი სიგრძე ეჭირა, ვინემ ახლანდელ შავ ზღვას, ვინაიდან ჩაუდის ფენებს, დამახასიათებელი ფაუნით, ეპოულობთ გურიანთაში ქ. ოზურგეთის მახლობლად. უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ დროს ზღვა შედიოდა ოზურგეთის მიდამოებში. ამგვარად, ჩაუდის ფაუნის აღმოჩენა გურიაში მეტად საგულისხმო არის პონტო-კასპის გეოლოგიური წარსულის გამოსარკვევად.

პეტროგრაფია. გურიანთაში და ოზურგეთის მიდამოებში, შევავროვე პეტროგრაფიული მასალა, რომელიც სრულიად დამუშავებულია. გიორგი სმირონოვმა მოახდინა მათი მიკროსკოპიული განსაზღვრა, რისთვის ვუცხადებ უღრმეს მადლობას. გურიანთაში მეტად საინტერესოა ვულკანის ლავეების გავრცელება; დასავლეთ ნაწილში არ გვხვდება ვულკანის ქვები, ხოლო აღმოსავლეთ გურიანთაში, როგორც მაგალითად სოფ. კონქკათში, ბაილეთში, გოგორეთში ლავეები დამახასიათებელი მოვლენაა. ვულკანის ლავეები გავრცელებულია აგრეთვე გურია-აქარის მთების ჩრდილოეთ კალთებზედ, ქ. ოზურგეთის მახლობლად. ამ კუთხეებში, გარდა ვულკანის ლავეებისა, გეოლოგის ყურადღებას იქცევს მოზრდილი კუნძული სიენიტისა. სიენიტი გავრცელებულია გურია-აქარის მთების ჩრდილო კალთების ქვედა ნაწილში, განსაკუთრებით სოფ. გომისა და ვაკიჯვარის მიდამოებში. სიენიტის მიჯნა, აღმოსავლეთით ჯერ კიდევ გაურკვეველია, ხოლო დანარჩენი სამი მხრით მას ვულკანის ლავეები აკრავს.

ანდეზიტები. მდინარე ჩოლოქის პირად, ნაბაკევში, გავრცელებულია ანდეზიტის ლავა, რომლის შემადგენლობა ასეთია: ძირითად მასაში, რომელიც შეიცავს მიკროლიტურ ოლიგოკლასს, შერეულია მოზრდილი ლაბრადორის ორმაგი

კრისტალები ალბიტისა და La roe Tourné-ის კანონების მი-
ხედვით. აქვე იმყოფება მკრთალი-მწვანე ავგიტი და ბიოტიტი
ანდეზიტი შეიცავს აგრეთვე ცოტაოდენ მაგნეტიტს.

სოფელ ნაცხავატევში დამახასიათებელი ქვის ჯიში შეი-
ცავს: მაგნეტიტის მარცვლებს, პლაგიოკლასს, ამ საერთო მა-
საში შერეულია მოზრდილი კრისტალები მკრთალი-მწვანე ავ-
გიტისა, რომლის დაბნელების კუთხე ϵ : $n\gamma$ 40° . ცოტაოდენი
ფსევდომორფოზი სერპენტინისა კალციტით ოლივინის მიხედ-
ვით: ამ ქვის ჯიშს შეიძლება ვუწოდოთ ანდეზიტ-ბაზალტი.
ამავე სოფელში, ხშირად ვხვდებით ანდეზიტებს, რომელნიც
შეიცავენ: მაგნეტიტის მარცვლებს, პლაგიოკლასს, მოზრდილ
კრისტალებს მკრთალი-მწვანე ავგიტისა, რომლის დაბნელების
კუთხე ϵ : $n\gamma$ 41° . მოიპოვება ფსევდომორფოზი ქლორიტისა
ამფიბოლის მიხედვით.

სოფ. აჭი. საერთო მასა შესდგება მაგნეტიტის მარცვლე-
ბისა და პლაგიოკლასის მიკროლიტებისაგან; მოზრდილი კრი-
სტალები ავგიტისა, დაბნელების კუთხე ϵ : $n\gamma$ 43° . ამ ანდე-
ზიტში დამახასიათებელია ანკლავი, რომლის შემადგენლობაა
ოლიგოკლასი.

სოფელ ლეხაურში ძველი ციხე გაშენებულია ანდეზი-
ტების ლავაზედ, რომლის ნიმუში ასეთი შემადგენლობისაა: მა-
გნეტიტის მარცვლები, ავგიტი, ოლიგოკლასის მიკროლიტები,
მოზრდილი ორმაგი კრისტალები ლაბრადორისა, კარლსბადისა
და ალბიტის კანონის მიხედვით აგებული. მკრთალი-მწვანე
ავგიტი, დაბნელების კუთხე ϵ : $n\gamma$ 41° ; ქლორიტიანი ბისილი-
კატი.

სოფელი გოგეთი — მდინარე აგიდაყვა. საერთო მა-
საში მოზრდილი კრისტალები პლაგიოკლასისა, ჯვარედინ ნი-
კოლზედ მოლურჯო ელფერისა, რაიც გვიჩვენებს ცოიზიტის
წარმოშობას. მკრთალი-მწვანე ავგიტი, აგრეთვე ქლორიტიანი
ბისილიკატი. აქვე გვხვდება მოზრდილი კრისტალები აპატიტი-
სა. მდინარე აგიდაყვას ხეობაში მოიპოვება აგრეთვე ისეთი
ანდეზიტი, რომლის შემადგენლობა უფრო მარტივია: ძირი-

თად მასაში შერეულია ავგიტი და ფსევდომორფოზის კალციტისა, კვარცისა და ქლორიტისა.

ბაზალტები. სოფ. ბაილეთში ვულკანური ლავა თვალსაჩინოდ არის გავრცელებული. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ლავას მოხაზულობა ბაილეთის ჩრდილო საზღვარზედ, სადაც აკრავს მდ. სუფსის ხეობა. ძირითად ამორფულ მასაში გაფანტულია მაგნეტიტის მარცვლები, ავგიტი, პლაგიოკლაზის მიკროლიტები, ლაბრადორ—ბიტოვნიტს შუა მდებარე სერიისა. ამ საერთო მასალაში ჩაფლულია მკრთალი-მწვანე ავგიტის მოზრდილი კრისტალები, რომელთა დაბნელების კუთხე $c : 11\text{d} . 42^\circ$. ოპტიკური ღერძის დადებითი კუთხე 5ნ . აქვე ვპოულობთ მუქი რკინის ფსევდომორფოზს კალციტით ოლივინის გასწვრივ. ამავე ქვის ნიმუშში მოიპოვება ანკლავები: ზოგი მათგანი შეიცავს ავგიტის ინდივიდებს. ზოგი კი ავგიტისა და პლაგიოკლაზების აგრეგატებს. ავგიტი ისეთივეა, როგორც თვით ქვის საერთო მასაში. ხოლო პლაგიოკლაზი ბიტოვნიტის ჯგუფისაა. ორმაგი კრისტალები ალბიტისა და მანებახის კანონების მიხედვით არის აკებული.

სოფელ ბაილეთშივე ვხედებით ზემოდ აღწერილ ნიმუშის მახლობელ ქვის ჯიშს, რომლის დამახასიათებელი შემადგენლობა ასეთია. საერთო ამორფულ მასაში იმყოფება: მაგნეტიტის მარცვლები, ილმენიტი, პლაგიოკლაზის მიკროლიტები, მკრთალი-მწვანე კრისტალები ავგიტისა, ფსევდომორფოზი სერპენტინისა კალციტით უთუოდ ოლივინის გასწვრივ. სოფელ ბაილეთში ნაპოვნი ლავების შემადგენლობა იძლევა საბაბს ვიფიქროთ, რომ აქ საქმე გვაქვს ბაზალტებთან, ვინემ ტიპიურ ანდეზიტის ლავასთან. ამ მოსაზრების გამო ბაილეთის ლავა მივაკუთნეთ ბაზალტის ჯგუფს.

ვულკანური ტუფები. სოფელ გორის ფერდში (შემოქმედის თემი) მეტად დამახასიათებელია ნაცრისფერი ქვის ჯიშში, რომლის გარეგანი შეხედულობა და შემადგენლობა აშკარად მოწმობს მის პეტროგრაფიულ სახეს. ეს ქვა შესდგება ამორფული მასლიდან, სადაც ვპოულობთ: ავგიტის ნამტკრევებს, ბიოტიტს, პლაგიოკლაზს (ლაბრადორი); ამ უკანასკნე-

ლის ორმაგი კრისტალები აგებულია ალბიტისა და La roe Tourne კანონის მიხედვით. ასეთი შემადგენლობა საბაზს იძლევა აღწერილი ნიმუში ჩავთვალოთ ანდეზიტის ტუფად. ამგვარი ტუფი გვხვდება აგრეთვე სოფელ მაკვანეთის მიდამოებში.

სიენიტი. უკვე ვსთქვი, რომ გურია-აჭარის მთების ჩრდილო ნაპირზედ მეტად საინტერესოა სიენიტების კუნძული, რომლის მოცულობა ზემოდ მოვიხსენე. სიენიტის ნიმუში, რომელიც ლაბორატორიაში შევისწავლე, ასეთი დამახასიათებელი შემადგენლობისაა: ორტოკლაზი, პლაგოკლაზი, ბიოტიტი. მეორე ხარისხოვან მინერალთა შორის ამ სიენიტში ეპოულობთ აპატიტს. სიენიტი კარგად არის განვითარებული სოფ. გომის ზემოდ, მდ. ბჟუეის და ჟესტერის ხეობებში. შესწავლილი სიენიტი ღია ვარდის ფერია, ხშირად ძალზედ გახრწნილი და დაშლილი.

დიორიტები. სოფელ ვაკიჯვარის ზემოდ, მდ. ნატანების ხეობაში, სადაც სიენიტის კუნძული სუსტდება, გავრცელებულია კრისტალოვანი ქვის ვიწრო ზოლი. ამ ქვის ნიმუშის შესწავლამ გამოარკვია, რომ სიენიტის კუნძულის სამხრეთით გავრცელებულია დიორიტი. ადვილი შესაძლებელია, რომ სიენიტი განსახლებულ პირობათა მეოხებით, როგორც ხშირად ხდება ხოლმე, გადიქვა დიორიტის შემადგენლობის მასად. აღწერილი დიორიტის შემადგენლობა ასეთია: ოლიგოკლაზი, ბიოტიტი; მეორე ხარისხოვანი მინერალები: ტიტანიტი და ილმენიტი.

საყურადღებოა აღვნიშნოთ, რომ ვაკიჯვარის მახლობლად, დიორიტებში გავრცელებულია სპილენძის მადნის ძარღვები. დიორიტების ზოლის სამხრეთით კვლავ იწყება ანდეზიტების ლავა და მხოლოდ იშვიათად თუ ვხვდებით პალეოგენის ქვაქვიშიან სელიმენტებს. სიენიტისა და დიორიტის მახლობლად სელიმენტებმა, ეტყობა, განიცადეს მეტამორფიზმი. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამა მოვლენის გასარკვევი საკმაო მასალის პოვნად ღიდ სიძნელეს წარმოადგენს.

სიენიტის კუნძულის სამხრეთით, როგორც ნათქვამი იყო, კვლავ იწყება ანდეზიტების ლავა. 1920 წ. საშუალება მქონდა

შემესწავლა გურია-აჭარის მთების (გომის მთა, საყორნის მთა მარო) გეოლოგიური მოქნილობა: ამ ადგილებში ნის ფენები, ისე როგორც სამხრეთ კალთებზედ, იშვიათად ვადურჩენ ანდეზიტის საფარს. კინკაოს ტბის მახლობლად აღმოვაჩინე, რომ ავგიტიან ანდეზიტს თან ახლავს ამფიბოლიანი ანდეზიტი; ამგვარ შემთხვევას ვხვდებით აგრეთვე საყორნის მიდამოებში, სადაც ამფიბოლიანი ანდეზიტები გაცილებით ნაკლებია, ვინემ ავგიტიანი. ანდეზიტების ამ ორი სახის თანხლება მეტად დამახასიათებელი მოვლენაა გურია-აჭარის მთა-გრებილისათვის.

Résumé.

Matériaux pour la géologie de la Géorgie occidentale. Dans ce premier article, l'auteur nous fait connaître, en grandes lignes, la géologie de Gouria notamment celle de la cuvette d'Osourgueti. Les plus anciennes formations géologiques de la région étudiée, accessible à l'observation, sont représentées par les argiles avec les restes de poissons (Melleta) de nummulitique moyen.

Audessus viennent les grés avec la faune sarmatique: Spaniodontella, Modiola, Tapes, Mactra etc.

Méotien est bien développé dans les environs de Kouçkati; il est caractérisé par les restes de Scrobicularia tellinoides. Pontien est représenté près d'Osourgueti, Gogoreti, Achalsopeli avec la faune riche et variée: Congeria digitifera Andrus. Valenciennesia Kiseljaki Gorj. Cardium Abichi Hoern. Plagiodacna carinata Desh. Limnocardium subsquamulosum Andrus. Didaena planicostata Desh. Phyllicardium planum Desh. Dreissensia rostriformis var. Gibba Andrus. Lycraea cylindrica Stol. Bythinia pumila Brus.

Cimmerien est bien développé dans les environs d'Osourgueti, Spotieti et dans la région de Gouriantha où on trouve la faune caractéristique: Dreissensia dilatata Andrus.

var. major. *Dreissensia Theodori* Andrus. *Congeria turgidopsis* Andrus. *Phyllicardium allatoplanum* Andrus. *Didacna cras-satellata* Andrus. *Prosodacna macrodon* Desh. *Melanopsis spi-nigera* Sen. *Melanopsis Spotietis* nov. sp. *Congeria Colchica* nov. sp. *Prosodacna longiuscula* Sen. *Tylopoma Pilari* Nem. *Zagrabica naticina* Brus. *Zagrabica carinata* Andrus. Les couches de Tschaouda se trouvent dans les environs de Lesséli, Jacobi, Nachveta; on y trouve les restes des mol-lusques: *Didacna Tschaoudae* Andr. *Didacna* sp. nov.? *Didacna crassa* Eichw. *Didacna Bairi* Grimm. *Dreissensia polymorpha* var. *flaviatilis*. On voit que le Néogène supérieur est repré-senté dans la cuvette d'Osourgueti sans lacune.

Au point de vue pétrographique la cuvette d'Osourgueti est caractérisée par les andésites augitiques. Près de Yaki-djvari et Gomi on trouve des Syenites. Au sommet de la chaîne de Gouria on trouve des andésites augitiques et amphi-boliques.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგი.

სომხური სიძველენი ტფილისის ახლო მიღამოვში.

მავანძაღ-თულუთ-ჩავკისა ¹.

რამოდენიმე წელიწადია უკვე რაც „Corpus inscriptionum armenicarum Georgiae“-ს შედგენას შევუდგექი. ამ „Corpus“-ში მოსათავსებელი ზოგიერთი მასალა, წინასწარი წერილების სახით, გამოვაქვეყნე კიდევ სხვა-და-სხვა დროს და სხვა-და-სხვა გამოცემებში. მაგალითად, 1914 წელს გამოვეცი გორის მახრანში მდებარე ს. ვაყს (ბეგთაბეგაანთ ყოფილი მამული) სომხურ-ქართული წარწერები ², 1918 წელს გამოვაქვეყნე ასეთივე წარწერები ქვახრელისა (უფლისციხის პირისპირ) ³, ხოლო 1920 წელს — კომპლექსი ატენის სიონის სომხური წარწერებისა ⁴. ამნაირადვე დამზადებული მაქვს ე. წ.

¹ ნაწილი ამ წერილისა, თელეთის ეპიგრაფიკის შესახებ, სხვა მასალებთან ერთად, საერთო სათაურით „ნაკვეთები სომეხთა კოლონიზაციის ისტორიიდან საქართველოში“, ჩემ მიერ წაკითხულ იქმნა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 1922 წლის 21 ივლისის კრებაზე.

² Л. Меликсетъ-Бекговъ. Усыпальница кня. Бегтабег-вухъ. Тфл. 1914. Стр. 1—14.

³ Л. Меликсетъ-Бекговъ. Пещерный городъ Квахре-ли. — „Извѣстия Кавказскаго Музея“, т. XI, 1918, в. 3—4, стр. 208—218 (стр. оттиска 1—11).

⁴ ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. ძველი სომხური ქრესტომატია ლექსიკონითურთ. ნაკვეთი პირველი. ქრესტომატია (ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა). ტფილისი 1920, გვ. 112—113.

„გარესჯის მრავალმთის“ უდაბნოთა რაიონში არსებული სომ. ხური წარწერები¹ და, გარდა ამისა, დრო-გამოშვებით და თანდათანობით ვაგროვებ ასეთსავე წარწერებს სხვა რაიონებისა.

მიმდინარე ზაფხულს განვიზრახე ტფილისის ახლო მიდამოების სომხური წარწერების შეგროვება, რაშიც, სხვათა შორის, დახმარება გამიწია განათლების სახალხო კომისარიატთან არსებულმა სამეცნიერო დაწესებულებათა მთავარმართველობამ.

ამ მიზნით მოვაწყე ორი ექსკურსია: ერთი—შენაბად-თელეთ-კრწანისის რაიონში, სადაც საერთოდ შეგჯუფული საქართველოს სომეხთა ეპარქიის წინამძღვრის (მთაწმინდე) გამგეობის ქვეშე მყოფი სალოცავ მონასტრები, მეორე კი—ს. წაგკისს.

პირველი რაიონი ცოტად თუ ბევრად საინტერესოა როგორც ისტორიულ-არქეოლოგიურის, ისე ბოტანიკურ-გეოლოგიურის თვალსაზრისით.

საკმარისია მოვიგონოთ 1795 და 1921 წლების ამბები, რომ ჩვენთვის ცხად იყოს დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ამ ადგილებისა საერთოდ და ე. წ. „კრწანისის ველისა“ კერძოდ. მაგრამ, არქეოლოგიურის მხრით მათ შორის საინტერესოა მხოლოდ თელეთი.

რამოდენიმე გვარიანად ეს რაიონი შესწავლილია ფლორის მხრით. ამის შესახებ დაუწერიათ ყველა იმ პირთ, რომელთაც კი ოდესმე უმუშავნიათ ტფილისის მიდამოების მცენარეების მოგროვებასა და შესწავლაზე, ასეთია, მაგალითად, სხვა-და-სხვა სამეცნიერო გამოცემებში მოთავსებული ანდა ცალკე წიგნად გამოცემული ნაშრომები: ო. მიცკევიჩის და მ. ნებრინცევისა (1914), დ. სოსნოვსკისა (1915, 1918), ბ. შიშკინისა (1919), დ. სოსნოვსკის და ა.

¹ ამის შესახებ „წინასწარი ანგარიში“ წარდგენილ იქნა ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიბრძნისმეტყველების განყოფილების 1922 წლის 1 თებერვლის სხდომაზე.

გროსჰეიმისა (1920) და სხვა. ე. წ. „სოღანლულის“ ანუ „თელეთის“ ქედზე დარგული ტყის შესახებ ცნობებს აქვე ვ. ლისნეესკი (1896)¹, დ. სოსნოვსკი (1915)² და სხვანი. ხოლო გეოლოგიური თვისებების შესახებ დ. ივანოვი (1914); სპეციალურად „თელეთის“ ქედი შესწავლილი აქვს ვ. სმირონოვს (1916)³; უკანასკნელ ხანში კი ამაზე სხვათა შორის მუშაობს, რამდენადაც ვიცი, ნ. ყიფიანი, რომლის მასალებიც ჯერჯერობით არაა გამოქვეყნებული.

* * *

პირველი ექსკურსია, ე. ი. შავნაბად-თელეთ-კრწანისის რაიონში, შესდგა შემდეგი მარშრუტით: „კრწანისის ველი“ — შავნაბადი — ხატის-თელეთი — ე. წ. „ბულბულის ქალა“ (соловьиная роща) — კრწანისის „წირანაური“ ანუ „წინანაური“ — ტფილისი.

ამ ექსკურსიის დროს, რასაკვირველია, პირველად შეეჩერდი შავნაბადზე, რომელიც მდებარეობს ე. წ. „სოღანლულის“ ანუ „თელეთის“ ქედის ვულკანურ წარმოშობის ერთ კონუსებზე ბორცვზე და ფრიალ ლამაზ სურათს წარმოადგენს. ეკლესია სიმრეკლოითურთ აშენებულია მე-XIX-ე საუკუნის პირველ ნახევარში, სახელდობრ (წარწერებისდა მიხედვით) 1839 და 1845 წლებში, და, როგორც ეტყობა, ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე ან მის ადგილას. თუ როდისაა ეს ეკლესია თავდაპირველად დაარსებული, ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. ყოველ შემთხვევაში, ის ყოველთვის ყოფილა და არის კიდევ

¹ В. Лисневский. Тифлисское горно-культурное движение и горно-культурные работы в окрестностях Тифлиса [оттиск из „Трудовъ Кавк. Отд. Рос. О-ва Садоводства“], Тиф. 1896, стр. 3—5.

² Д. Сосновский. Процессы печенювенія лѣсовъ въ ближайшихъ окрестностяхъ Тифлиса, — „Извѣстия Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, т. XXIII, 1915, № 1, стр. 41, 43—45.

³ Г. Смирновъ. Эффузивныя породы Телетскаго хребта около Тифлиса, — „Извѣстия Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, т. XXIV, 1916, № 3, стр. 333—337.

წმ. გიორგის სახელზე და ითვლება ფრიად მნიშვნელოვან სალოცავ-ხატად ტფილისისა და ახლო-მახლო სოფლების სომეხ-ქართველ მოსახლეობის თვალში.

თვით სახელწოდება „შავნაბადი“ ალბად „შავ ნაბადს“ უნდა ნიშნავდეს; რატომ—ჯერ კიდევ საკითხია: თუმცა ლიტერატურაში არსებობს ერთგვარი ცდა მისი ახსნისა, როგორც „სეფი-აბადისა“, და ეს ცდა ეკუთვნის განსვენებულ პლატონ იოსელიანს¹.

ვიანიდან ჩვენ მოგვიხდა შეჩერება შავნაბადზე, ზედმეტი არ იქნება მოვიყვანო აქ მისი აღწერა, რომელიც მოიპოვება ხსენებულ პ. იოსელიანის 1850 წელს გამოცემულ წიგნაკში. ეს აღწერა მომყავს სტილისა და ორთოგრაფიის დაცვით:

„По выше Согандуъ, на концѣ хребта, отдѣляющаго Тифлисъ отъ Телети, Кумиси и др. населеній, на высокомъ, одинокомъ и красивомъ пикѣ горы возвышается церковь Армянская, не давно снова построенная. Мѣсто это въ устьяхъ народа называется *Шавъ-Набада*, и на ней то была раскинута палатка Ага-Магомет-Хана предъ вступленіемъ его въ Тифлисъ и разореніемъ города въ 1795 году. Грузинскія лѣтописи молчатъ объ этомъ мѣстѣ и названіе его едва ли не объясняется Шардениомъ, который пишетъ слѣдующее...“².

აქ პ. იოსელიანს მოჰყავს შესაფერისი ციტატა შარდენიდან (1672), რუსულად თარგმნილი, შემდეგის შინაარსისა:

„On va voir à quelque distance une maison royale qu'on appelle Sefy-abad (Sséfy ábád), c'est-à-dire l'habitation de Sefy, qui étoit ce roi de Perse qui commença à régner l'an 1627. Elle est située sur le haut d'une colline accom-

¹ П. Иоселиани. Путевыя записки отъ Тифлиса до Ахала. Тфл. 1850. Стр. 5—7.

² Ibid., стр. 5--6.

modée en larges terrasses; avec des canaux et de cascades partout. C'est un lieu charmant au printemps par le parfum des fleurs et les saisons suivantes par l'abondance des fruits délicieux" ¹.

ამის შემდგომ პ. იოსელიანი ამბობს:

„Свѣдѣніе это очень важно къ объясненію искаженнаго мѣстнаго названія *Шавъ-Набада* вмѣсто правильнаго Сефи-Абада. Въ текстѣ Шардена есть только ошибка въ годѣ воцаренія въ Персіи Шаха-Сефи; потому, какъ извѣстно, что онъ вступилъ на престолъ въ 1629 году“ ².

„Отъ куда же могло произойти такое названіе, спросить многіе, когда не видно изъ исторіи, былъ ли въ Грузіи Шахъ-Сефъ? Очень вѣроятно, что Ростомъ, наименованный царемъ Грузіи Шахомъ-Сефомъ, расположился на время въ виду Тифлиса, и раскинута была на этой высотѣ палатка войска Шаха-Сефа, отъ имени котораго и вся мѣстность около банъ въ Тифлисѣ, занятая имъ, также получила названіе Сейдабада“ ³.

თელეთი მდებარეობს შავნაბადის სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ. თელეთი რამოდენიმეა, და მათ შესახებ პ. იოსელიანი სწერს:

„Телети—село, раздѣленное на три участка по древней принадлежности ихъ церкви и помѣщикамъ, и расположено по склону горы, отдѣляющей его отъ Тифлиса. Одно изъ нихъ странно именуется *Курди Телети* (ქურდი თელეთი или Воль Телети); другое *Хатисъ-Телети* (ხატის თელეთი) или Телети Св. иконы въ очевидное доказательство принадлежности его церкви. Третій отдѣлъ Телети есть достоя-

¹ Chardin, Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient. t. II, Paris 1811, p. 140;—Путешествіе Шардена по Закавказью въ 1672—1673 г.г. Пер. Е. В. Вахутовой и Л. П. Носовича [изъ жур. „Кавказскій Вѣстникъ“], Тфл. 1901, стр. 282.

² П. Иоселиани, ц. с., стр. 6.

³ Ibid., стр. 6—7.

ние Князей Мухранскихъ. Телетскій Храмъ, посвященный имени Св. Георгія, икона которой называется у Вахушты *Чудотворною*, принадлежит Армянамъ¹.

3. იოსელიანის ამ სიტყვებს სჭირია ერთი განმარტება: „მუხრან-თელეთი“ ამ ეპოქად ცნობილია „მირზოან-თელეთად“, — ცხადია, იმიტომ, რომ მუხრან-ბატონთაგან ის ერთ დროს მირზოანთ ხელში გადასულა.

თვით „თელეთის“ სახელწოდების შესახებ შეიძლება ითქვას შემდეგი. მას საფუძვლად აქვს ქართული სიტყვა „თელა“ (ulmus) და ჩვეულებრივი სუფიქსი ადგილის აღსანიშნავად „-ეთ“: „თელა-ეთი“ < „თელ-ეთი“ (contractio-ს გზით). ესევე „თელა“ გვხვდება აგრეთვე სახელწოდებებში: „თელი-ან-ი“, „თელ-ავ-ი“².

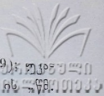
სამ თელეთს შორის ეკლესია ანუ ეკლესიები მოიპოვება მხოლოდ ხატის-თელეთში³; აქ ორი ეკლესიაა: ერთი — წმ. გიორგისა, და მეორე ღვთისმშობლისა; ორივე სომხები-საა. თავისი წარსულითა და ეპიგრაფიკული ნაშთებით ერთგვარ ინტერესს წარმოადგენს პირველი, რომელზედაც შევჩერდები ცოტაოდენ ვრცლად.

როგორც შენაბადის, ისე თელეთის აწინდელი „წმ. გიორგი“ აშენებულია ბოლო ხანებში, შესაფერისი წარწერების მიხედვით, მე-XIX-ე საუკუნეში. — უფრო ძველი ეკლესიის ადგილას ანუ მის გვერდით. რომ თელეთის „წმ. გიორგი“ არსებობდა მე-XIX-ე საუკუნეზე გაცილებით უფრო ადრე, სხვათა შორის, მტკიცდება იმიტომ, რომ ის ძველად მოხსენებულია საისტორიო საბუთებში და აგრეთვე ხალხურ ზეპირ სიტყვიერებაში. მაგალითად, თელეთის „წმ. გიორგი“ [ტფილისის] მოღინის „წმ. გიორგისთან“ ერთად ნაჩვენებია დავით-

¹ Ibid., стр. 7—8.

² უკანასკნელის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. II. Марр. Историческія названія деревьевъ и растений (Pluralia tantum), — Известія II. Академіи Наукъ, 1915 г., стр. 833.

³ სხვათა შორის, ამ ხატის-თელეთიდან არიან „ხატისაშვილები“ („ხატისოვები“) და „თელეთიშვილები“ („თელეთოვები“).

გარეჯის უღაბნოს 1724 წლის ერთ სიგელში (№ 149) ნასკნელში. სხვათა შორის, მოხსენებულია ყველა გიორგი¹, რომლის მფარველობას ანდობს თავის თავს სიგელის გამომცემელი: „წმინდა] გიორგი გორისჯვარისა, წმინდა გიორგი ატოცისა, წმინდა გიორგი თელეთისა, წმინდა გიორგი მოღნინისა“¹. გარეშე საქმეთა ყოფილ სამინისტროს არქივში მოსკოვში (ახლა 3-ე Московское отделение еишого государственного архивного фонда), აწ განსვენებულ ალ. ხახანაშვილის სიტყვით, მოიპოვება ერთი ფრიად საყურადღებო ხელნაწერი, რომელიც წარმოადგენს შელოცვას რჩეულ წმიდათა მიმართ; აქაც სხვა-და-სხვა „წმ. გიორგების“ ნუ.ხაში, სხვათა შორის, მოხსენებულია წმ. გიორგი „თელეთისა“ და „მოღნინისა“ (ხელნაწერში აღბად შეცდომითაა „ვოღოღნინისა“)². აგრეთვე თელეთი მოხსენებულია ვახუშტ ბატონიშვილის „საქართველოს გეოგრაფია“-ში: „კლმისის აღმოსავალით, მტკვრისაკენ, არს თელეთები და ეკლესია წმიდის გიორგისა სასწაულთმოქმედი“³. ხალხში ბაასის დროს ძველ დროიდან ჩვეულებრივ ამბობენ: „ვინც სტყუის, თელეთი გაუწერეს“; ქეიფის დროს კი, როდესაც ჰსურთ დააღვინონ ვისმეს ზედმეტი ჭიკა ღენიო, ამბობენ: „ვინც არ დალიოს, თელეთმა დაკუტოს“⁴. ესევე თელეთი უკვდავ ილია ქავჭავაძის „კაცია ადამიანი“ გამოყვანილია ფრიად მნიშვნელოვან და ძლიერ ხატად, სადაც კითხავის რჩევით, სალოცავად ეშურება თავადი ლუარსაბ თათარიძე დარეჯან მეთლლითურთ⁵.

¹ სარგის ქაკაბაძე. ისტორიული საბუთები. V. ტფილისი 1913, გვ. 36.

² А. Хахановъ. Очерки по исторіи грузинской словесности, кн. I, Москва 1895, стр. 129.

³ ბატონიშვილი ვახუშტი. საქართველოს გეოგრაფია, გვ. მ. ჯანაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1904, გვ. 63.

⁴ J. Медикестъ-Бекотъ. Страна св. Георгія, — „Извѣстія Кавк. Отд. Рус. Геогр. Об-ва“, т. XXIV, 1916, № 2, стр. 227—228.

⁵ ილია ქავჭავაძე. კაცია, ადამიანი. ტფილისი 1919, გვ.

ყველა ამ შემთხვევაში, რასაკვირველია, იგულისხმებენ ტფილისთან ახლო მდებარე „თელეთი“ და არა ის „თელეთი“ (სხვანაირად ე. წ. „წვერო-დაბალი“), რომელიც ცნობილია ნაქალაქევი ქერემის მიდამოებში, შიგნით და გარეთ კახეთის საზღვარზე¹.

ასე თუ ისე, ცხადია, რომ თელეთის „წმ. გიორგი“ მე-XIX-ე საუკუნეზე გაცილებით უფრო ადრეა ცნობილი საისტორიო საბუთებში, ვახუშტის გეოგრაფიაში და აგრეთვე ხალხურ სიტყვიერებაში და, მაშასადამე, მე-XIX-ე საუკუნეზე ადრეც უნდა ყოფილიყოს დაარსებული.

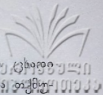
მაგრამ, ეს გარემოება ამ უმად კარგად მტკიცდება ჩემ მიერ გადმოღებულია და შესწავლილი ეპიგრაფიკული მასალების საშუალებითაც.

სომხურ ლიტერატურაში მოიპოვება რამოდენიმე წერილი, რომელიც სპეციალურად ან შემთხვევით ეხება თელეთის „წმ. გიორგს“, მაგრამ არც ერთში ან სრულიად არა განხილული მისი დაარსების საკითხი, ანდა ასეთი განხილვა უშედეგოთაა დატოვებული. 1842 წელს მას ეხებოდა არქიმანდრიტი (შემდეგში ეპისკოპოსი) სარგის ჯალალლიანცი თავის „მოგზაურობა დიდს სომხეთს“ მონოგრაფიის მეორე ნაწილში (სომხურ ენაზე)²: უკანასკნელში ავტორი სათანადო სათაურის ქვეშე (*Թեղეთ* — „თელეთი“) მთელი ორი გვერდის სივრცეზე ლაპარაკობს სალოცავის შესახებ, მაგრამ ეხება მის თანამედროვე, ე. ი. მე-XIX-ე საუკუნის პირველ ნახევრის, ისტორიასა და საერთო მდგომარეობას და, სხვათა შორის, ჩერდება მლოცველთა ზნე ჩვეულებათა აღწერაზედაც; ეკლესიის (მონასტრის) დაარსების შესახებ კი ამბობს შემდეგს: „დასაწყისი

124—125 (ამ გარემოებაზე ყურადღება მიმაქციეინა პროფ. აკაკი შანიძემ).

¹ ამ უკანასკნელის შესახებ იხ. ლეონ მედიქსეთ-ბეგი. არქეოლოგიური მოგზაურობა გარეთ-კახეთსა და ქერემის ხეობაში. „სახალხო საქმე“ 1920 წ. № 945, სვ. 2, და № 951, სვ. 5.

² *Ասրգիտի վ. Զալալյանի. Բնասպարսրդուի խնդիրներն Հայաստան, Բ. Բ. Տիպիս 1842, Կր. 74—76.*

ანუ მიზეზი მონასტრის აღშენებისა დანამდილეებითა არაა, თუმცა [ამის შესახებ] ხშირად ისმის სხვა-და-სხვა კითხვები¹; ამის შემდეგ ს. ჯალალ-იანიც მოჰყავს ცნობა ზაქარია დიაკონის (1626—1699) ისტორიიდან — ეგზიარქონის მახარაში მდებარე ს. მულნიდან ანუ მოლნიდან მე-XVII-ე საუკუნეში წ. გიორგის ნაწილების ტფილისში გადმოტანის შესახებ², და ამ მოვლენას უკავშირებს თელეთის „წმ. გიორგის“ დაარსებას³ (მაშასადამე, მე-XVII-ევე საუკუნეში). თელეთის შესახებ ვაკერით ლაპარაკობს აგრეთვე გ. ტერ-აღე-ქსანდრიანი თავის ერთ საეურნალო სტატიაში, სათაურით „მოლოცვა თელეთის“, რომელიც დაიბეჭდა 1860 წელს⁴. ხოლო თელეთის უკანასკნელ დროის მდგომარეობას ვაკერით ეხება ბ. აფეზიანიცის ბროშურა გამოცემული 1920 წელს მონასტრის აწინდელ წინამძღვრის, დეკანოზის სარგის შიოჯანციის 25-წლის სამღვდლო-სამასწავლებლო-საზოგადო მოღვაწეობის იუბილეის გამო⁵.

თელეთის „წმ. გიორგი“ შესდგება თვით ეკლესიისა და მალალ სამრეკლოსგან. ეკლესია, როგორც უკვე აღვნიშნე, აშენებულია მე-XIX-ე საუკუნეში (მეორე ნახევარში), სამრეკლო კი სახელდობრ 1832 წელს უთუოდ ძველი ეკლესიის ადგილზე. პირველი არაფრითაა საყურადღებო, ხოლო მეორე საქმოდ საინტერესოა როგორც თავის აგებულებით (4-სართულიანია), ისე მასში დატანებულ ძველი წარწერებით. ამ სამრეკლოს მეორე სართულში, გარედან, აღმოსავლე-

¹ Ibid., სრ. 75.

² *Հարսի Իսրայելայ. Պատմագրութիւն. Վարդապետ 1870. Նասոր կերպը* სრ. 38—40;—M. Brosset. Collection d'historiens arméniens, t. II, SPB 1876, p. 184—186.

³ *Ս. Զալալեանց*, op. cit., loc. cit.

⁴ *Գեորգ Տէր-Աղէքսանդրեան. Ուխտայնացւթիւն ի Քէլէթ*, — *Կուռնիկ* 1860 թ. № 11, სრ. 898—922.

⁵ *Բագրათ Ալექսանյ Գանահայրական դպրոցական-Նասորական գործունէութիւն, Տպէք 1920.*

თის კედლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხესთან, დატანებულ-
ლია მოყვითლო „ხაჩქარი“ (*խաչքար*) ანუ „ქვის-ჯვარი“:
უქანასკნელზე გამოსახულია ჯვარი და მის გარშემო წარწერა
მთავრული ასოებით (*ხრქაწაიქრ*), რომელთაგან ზოგიერთი
გადაბმულია ერთმანეთთან.

აი ეს წარწერა (გადაბმული ასოები აღნიშნულია ხაზ-
გასმით):

<i>III</i>			<i>IV</i>
<i>h</i>	<i>ა, 2</i>	<i>III</i>	<i>რ</i>
<i>ქ</i>			<i>h</i>
<i>ԱԻԱԷ</i>	<i>Տ</i>	<i>ԷՐ</i>	<i>ՅԱԿ</i>
<i>II</i>			<i>ԻՆ</i>
<i>ԹՎԻՆ</i>			<i>ԻՇԼ</i>

რომელიც იკითხება:

«*Ասւրք խաչս բար էխաւս է տէր Յակօբին թվին
ԻՇԼ*».

ე. ი. ქართულად:

„წმიდა ესე ჯვარი მეოხ არს მამა იაკობისა, წელსა 1130“.

ე. ი. (+ 551) = 1681 წ. ქრისტესით.

დანარჩენი წარწერები მოთავსებულია იმავე სამრეკლოს
პირველს სართულში, შიგნით.

სამხრეთის თაღის დასავლეთის ლავგარდანზე, დიდ ლოდ-
ზე, ორ სტრიქონად მთავრული ასოებით გამოსატულია:

...*ԻՆ Ա ՅԱՄԱԹ ԻԻՏԱՅ ՍԱՐԳԻՍ ԻԻՏԱՅ ԳՐԻԳՈՐՍ ԴԻՆ*

...*ՅԻՆ ՔՍ ԻԲ*

რომელიც შეიძლება წაკითხულ იქმნეს ასე:

«*Շնորհան ամենակարգի Ս(սասուն) Յամաթ ուսայ,
Սարգիս ուսայ < ხւ > Գրիգորս յին (ხეցար գեղեղեղ) յին.
< Թուին > Բ(բիսათ)ս < ի > ԻԻՎ*».

ქართული
ლიბრერი

ე. ი. ქართულად:

„[მეოხებითა ყოვლიად-ძლიერ]ისა ღ[მრთის]ათა ასმათ უტა,
სარგის უტა < და > მე, გრიგოლ, [აღვა]შენ[ეთ ეკლე]სია ესე.
< წელსა > ქ[რისტეს] < ით > 1002“.

ეს ფრიად საინტერესო წარწერაა, რომელიც პალეოგრაფიულის მხრით მართლაც შეიძლება მიეკუთვნოს მე-XI-ე საუკუნის დასაწყისს. თუ ვინ არიან მასში მოხსენებულინი ასმათ უტა, სარგის უტა (თუ, რასაკვირველია, სწორეა ჩემი კონიექტურა) და გრიგოლი, — ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. ეტყობა, რომ იგინი ყოფილან აღმაშენებელნი ეკლესიისა; მაგრამ, რომელი ეკლესიისა, — ესეც საკითხია. ყოველ შემთხვევაში, ვგონებ — არა თელეთისა, ვინაიდან ადვილი საფიქრებელია, რომ ეს წარწერა ძველადვე გადმოტანილ ყოფილიყოს სომხეთიდან სომეხ ლტოლვილთა მიერ.

იმავე სამრეკლოს პირველ სართულში, სამხრეთის კედელზე, მარმარილოს პატარა ქვაზე გამოკტილია ნუსხა ასოებით (*ჟიორაჟი*):

*ყანყასათონი აკა ა-რ ჴიორჟ
ქანაყა ქქქქქი ზანუხერდ ზიორასქ
რთ ზათათონიქ-რ თუთარასქი ზან
ყანყათ. არქსამრჟ მარსაყაჯთ
ზათარასქიქ- ს მანაღანოჟ აჟ
ზილ სოჟორ არსამრჟი ჟარქსანუჟ
ქ ზინ თუთათათარასქი- თ-რ ჴქ
იორჟ თლაჟ ჟანანაჟი მსრჟათ
სანუჟ კამქ თ-ზ 1832 ქი:*

ე. ი. ქართულად:

„სამრეკლო ესე თელეთის წმ. გიორგის მონასტრისა, ან კოშკის ახლად აგებულ სიპტიკითურთ, აღმართა საფასითა კეთილმორწმუნე საზოგადოებისა და მეტადრე კეთილშრომით იავორ არტემიზ ზაფრიანცისა, დეკანოზის გეორგ მეჭრეხიანცის შრომით. წელსა 1832“.

იქვე, სამხრეთის კედელზე, ერთსა და იმავე ქვაზე მოყვანილია ერთ და იმავე შინაარსის ციტატა ფსალმუნთაგან (40.1) სომხურსა და ქართულს ენაზე, რომელთაგან პირველი მთავრული ასოებითაა, ხოლო მეორე მხედრულად.

სომხური წარწერა წარმოდგენილია ასე (5 სტრიქონად):

18 + 27

ԵՐԱՆԻ ՈՐ ԽՈՐ

ՀԻ ԶԱՂՔ-ՏՆ

ԵՒ ԶՏՆ-ՆԿՆ ՅԱ

ԻՈՒՐ ԶՆԱ ՏԷՐ

ე. ი.

„*երանի, որ խորնի ყայყասն ხւ գտնանկն, յաւուր < չարի փրկէ > զնա տէր*“.

იგივე ქართულად (6 სტრიქონად):

ნეტარ არს რომელ

მან გულისკმა ჰ

ყოს გლახაკისა და და

ვრდომილისა დღესა

ბოროტსა იქნას

იგი უფალმან

ე. ი.:

„ნეტარ არს. რომელმან გულის-კმა-ჰყოს გლახაკისა და ვრდომილისა, დღესა ბოროტსა იქნას იგი უფალმან“.

გალაფიანში სხვა-და-სხვა ადგილას გაფანტულია მონასტრის განსვენებულ წინამძღვართა საფლავები, სათანადო წარწერებით, სადაც მოხსენებულნი არიან „არქიმანდრიტები“ (ქარყაყხა), „ხუცეს არქიმანდრიტები“ (ბაკრაყიჩი ქარყაყხა) და სხვანი. აქედან სჩანს, რომ თელეთის „წმ. გიორგი“ მართლაც წარმოადგენდა მონასტერს; თუმცა წინამძღვრად იქ ზოგჯერ ინიშნებოდნენ აგრეთვე მღვდელ-დეკანოზებიც, როგორც, მაგალითად, ზემოდ მოყვანილ 1832 წლის წარწერაში მოხსენებული გეორგ მეპრპიანცი, რომე-

ლიც, ს. ჯალალიანცის სიტყვით, დაინიშნა ასეთი დებობაზე 1826 წელს¹.

მეორე ექსკურსია, როგორც თავის აღვილას უკვე აღვნიშნე, მოვაწყე ს. წავეისს, რომელიც მდებარეობს ტფილისსა და კოჯორს შუა.

აქ საინტერესოა სასაფლაოს ძველი ეკლესია, ტფილისიდან მიმავალ ურმის გზის მარცხნივ. ეკლესია პატარა ჩვეულებრივი ბაზილიკის რიგისა ძალად საკურთხეველითურთ. აქვეს კარები დასავლეთიდან, რომლის ორივე მხარეს კედელში დატანებულია თითო-თითო „ხაჩქარი“, რომელთაგანაც ერთი დიდი, ნაცრისფერი, მარცხნივ, ხოლო მეორე პატარა, მიხაკისფერი, მარჯვნივ. სამხრეთის კედელში დატანებულია პატარა ქვა, ნაცრისფერისა, შემდეგის წარწერით მთავრული ასოებით (5 სტრიქონად):

Ի ԹՎԻՆ ԱԽԻ
ԵՄ ՏՐ ԱԽԷՏԻՍ ՔՆՆԱՍ
ՇԻՆԵՑԻ Մ-Բ ԵԿԷՑԻՍ
ՏՐ Յ-Ս ԸՆԿԱԿ ԱԵԻՄՑ
ԻՄՈՑ

რომელიც იკითხება ასე:

«**Ի ԹՎԻՆ ԱԽԻ. ԵՄ ԱԿՔ ԱԿԷՏԻՍ ՔԱՆԱՆԱ < Կ > Ս ԶԻՆԵԿԻ < Գ > ՍՈՒՐՔ ԵԿԷԿԵԿԻՍ. ՏԿՔ ՖԻՍՈՍ, ԸՆԿԱԿ < Ի > ԱԵՍԱԿ ԻՄՈՑ**»:

ე. ი. ქართულად:

„წელსა 942 [4.551=1493] მე, მამა ავეტის მღვდელმა, აღვაშენე წმიდა ესე ეკლესია. უფალო იესო, მიიღე ზელთაგან ჩემთა“.

დასკვნა.

ტფილისის მიდამოებში არსებულ და ჩემ მიერ განხილულ სამხედრო სიძველეთა შორის ყველაზე საინტერესოა თე-

¹ *И. Яақаліанца, оп. cit., стр. 74.*

ქართული
ენის ინსტიტუტი

ლეთი, რომლის „წმ. გიორგის“ მონასტერი ძველ დროიდან იყო ცნობილი როგორც ფრიად მნიშვნელოვანი სალოცავ-ხატი არა მარტო სომხებისა, არამედ აგრეთვე ქართველებსაც. თუ როდის იყო თავდაპირველად დაარსებული იგი, — ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენამდე მოღწეული 1681 წლის „ხაჩარი“, 1724 წლის სიგელი, ვახუშტის მოწმობა და ხალხური ზეპირსიტყვაობა ადასტურებენ თელეთის ამ სალოცავ-ხატის არსებობას მე-XIX-ე საუკუნეებში გაკლებით უფრო ადრე, ე. ი. მე-XVII-ე საუკუნეში. გარდა ამისა, თელეთის „წმ. გიორგი“ საინტერესოა იმიტაც, რომ მასში დაცულია სომხური ეპიგრაფიკის ერთ-ერთ უძველეს ნიმუშთაგანი — 1002 წლის წარწერა, რომელიც, ჩემის აზრით, ეგების მერმინდელ დროში იყოს გადმოტანილი საქართველოში სომეხ ლტოლვილთა მიერ.

არა ნაკლებ საინტერესოა აგრეთვე წავკისის ეკლესიაც თავისი 1493 წლის წარწერით.

საქართველოს ისტორიის კვლევისათვის უფრო მეტი მასალის მოძიებას მიზნად ისახავს ქართული ენის ინსტიტუტის მიერ გამოცემული „სომხური ეპიგრაფიკის“ კრებულის მეორე ტომის გამოცემა. ამ კრებულში მოყვანილია 1493 წლის წარწერის ასლი, რომელიც თავისი მნიშვნელობის გამო უკვე რამდენიმეჯერ იქნა გამოცემული. ამ წარწერის საფუძველზე შედგენილია ქართული ტექსტი, რომელიც უკვე რამდენიმეჯერ იქნა გამოცემული. ამ წარწერის საფუძველზე შედგენილია ქართული ტექსტი, რომელიც უკვე რამდენიმეჯერ იქნა გამოცემული.

სიმონ კანდელაკი.

Phlebotomus perniciosus (Newstead) საქართველოში.

(ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სანიტარულ ინსტიტუტის ტროპიკულ განყოფილებიდან).

მას შემდეგ, რაც 1920 წელს ბრიტანეთის მუზეუმს ვაუგზავენ ბორჯომის ხეობაში შეგროვილ ფლემობტომთა კოლექცია, რომელიც Newstead-ის გამორკვევით *Phl. perniciosus*-ის სახელ აღმოჩნდა, განვაგრძე ფლემობტომთა შესწავლა საქართველოს სხვა-და-სხვა კუთხეებში.

ამ საინტერესო მწერის შესახებ, რომელიც ჩვენში ჯერ არ არის აწერილი, მე მინდა მკითხველს მოკლე წინასწარი ცნობა მივაწოდო.

Phlebotomus perniciosus — ეს პაწია სისხლმწოვი ორფრთოვანი მწერი — საქართველოში ძლიერ გავრცელებული აღმოჩნდა. თბილ თვეებში ის მოიპოვება ტფილისის თითქმის ყოველ სახლში. ბევრია ბორჯომის ხეობაში და ამ ხეობიდან დაწყებული მტკვრის ნაპირებსა და მის მიდამოს მდებარე სოფლებში. გავრცელებულია აგრეთვე საქართველოს სხვა ნაწილებშიც, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის პირას მდებარე ადგილებსა და მდინარეთა ხეობებში. შარშან მოგზაურობის დროს ვიპოვე ისინი მეზობელ ქვეყნებშიაც — სომხეთსა და აზერბეიჯანში.

თუ ამ შეტად საინტერესო მწერს ამდენ ხანს ჩვენში ვერ ამჩნევენ და მას ყურადღებას არ აქცევენ, აიხსნება იმით, რომ ის შეტად პატარაა და მჩლი საპოვნელი. შესახედავად გამსჭვრი-

ვალეა და შეუიარაღებელი თვალით თითქმის შეუმჩნეველი. დღისით არ ჩნდება; იმალება ბნელ ადგილებში, მხოლოდ ღამით გამოფრინავს. ის არ ბზუის სხვა კოლო-მწერებსავეთ. ჩუმად ეპარება თავის მსხვერპლს—მძინარე ადამიანს, და მეტად მწარედ იკბინება. ვალეიდებისას მძინარე ადამიანი ფლემბოტომთა ნაკბენს ჩვეულებრივად რწყილებსა და ბალინჯოებს აბრალებს.

ბევრ ტროპიკულ სნეულებათა ეთიოლოგიის კვლევა-ძიებაში სისხლმწოვ მწერთა შესწავლამ დიდი როლი ითამაშა. ამ მხრივ ფლემბოტომებიც განსაკუთრებითი ყურადღებას იპყრობენ. იმის გარდა, რომ ისინი თავისი კბენით იწვევენ მწარე ქავილს, ტკივილებსა და ხშირად კანის მძიმე რეაქციას (დაჩირქება, ეგზემა და სხვა), ავრცელებენ ზოგიერთ სნეულებასაც. დღეს ყველასათვის ცხადია, რომ ფლემბოტომთა ერთი სახე, სახელდობრ *Phl. papatasi* ავადმყოფობა, პაპატაჩის გამავრცელებელია. 1917 წელს ტრაპიზონში ჩვენ მიერ ნახულ და შეკრებილ *Phl. papatasi*-ის საშუალებით ექსპერიმენტალურის გზით გადავიტანეთ იქ ადგილობრივად გავრცელებული, ეგრეთ წოდებული სნეულება „ჰავა“ და მით დავამტკიცეთ ამ სნეულების ინდეტიურობა ციება პაპატაჩისთან.

1917–1919 წლებში საქართველოში ჩვენ მიერ შეგროვილ ფლემბოტომთა კოლექციებიდან ბორჯომის ხეობის კოლექცია გავუზგავნე ბრიტანეთის მუზეუმს ვასარჩევად. ამ კოლექციის ფლემბოტომები პროფესორ Newstead-ის გამორკვევით აღმოჩნდა *Phl. perniciosus*-ის სახედ. ამ სახეს, ისე როგორც მის ახლო მონათე ავე სახეს—*Phl. papatasi*-ის, შეუძლია გაავრცელოს პაპატაჩი და სხვა ამგვარი ინფექციური სნეულება (Newstead, Doerr, Russ). *Phl. perniciosus*-ის გარდა, ჩვენში გავრცელებულია ფლემბოტომთა სხვა სახეებიც. ამაში ჩვენ გვარწმუნებს ჩვენი შემდეგი დაკვირვებანი და საქართველოს სხვა-და-სხვა კუთხეებში შეგროვილ ფლემბოტომთა კოლექციები. მათი სახის სწორედ გამორკვევა ამ ქამად ძნელია საქირო მასალებისა და სახელმძღვანელოების ჩვენში უქონლობის გამო. ახლა ყოველი პრაქტიკოსმა ექიმმა კარგად

იცის, რომ ზაფხულის მოკლევადიანი ავადმყოფობა კარგად
 ტაჩი — არც ისე იშვიათია ჩვენში, ზშირად მას მალე
 ინფლუენცად ან უბრალო კუჭის აშლის შედეგად სთვლიან.
 უმე ზეს შემთხვევაში ექიმი დიაგნოზს გამოურკვეველად სტო-
 ვებს ავადმყოფის შემდეგ ნახამდის, ამ დროს კი ავადმყოფი
 უკეთ ხდება და დიაგნოზიც გამოურკვეველი რჩება. რაკი
 სწულდება მოკლევადიანია და ყოველთვის კარგი შედეგი
 აქვს, მას ჯერ კიდევ ჩვენში საკმაო ყურადღებას არ აქცევენ
 და დაკვირვებებს არ ახდენენ.

მაგრამ არა მარტო პაპატაჩის გავრცელებით განისაზღ-
 ვრება ფლებოტომთა როლი ტროპიკულ მედიცინაში. ძათა
 Ed. და Et. Sergeant-ის უკანასკნელმა ექსპერიმენტალურმა
 ცდამ (1921 წ.) კიდევ ახალ მხრივ აღძრა ინტერესი ფლე-
 ტომებისადმი. ჯერ კიდევ 1904 წ. ხსენებულმა მეცნიერებ-
 მა პირველად გამოსთქვეს ის აზრი, რომ ფლებოტომების
 საშუალებით ვრცელდება კანის ლეიშმანია. 1921 წელს ეს
 აზრი მათ დაამტკიცეს ექსპერიმენტალურის გზით. კანის ლეი-
 შმანიის სამეფოში — ბისკრში და ზოგიერთ სხვა ადგილებში შე-
 კრებილი ფლებოტომები გადაიყვანეს აღმოსავლეთში, რომელიც
 სრულებით თავისუფალია ამ ავადმყოფობისაგან. ცოცხლად
 ჩამოყვანილი ფლებოტომები მათ დაყვეს ჯგუფებად და გააკე-
 თეს ცდები. 1921 წლის 17 მარტიდან ითვეს ბისკრში და-
 ქერილი 7 ფლებოტომი სამი დღის შემდეგ, ე. ი. 20 მარტი-
 მობისთვის გაგლისეს ფიზიოლოგიურ სითხეში. მიღებული
 ემულსია აუტრეს ერთ ადამიანს წინა მხარზე. 13 ნოემბერს,
 ე. ი. ერთ თვისა და 24 დღის შემდეგ, რაც ბუნებრივ ინკუ-
 ბაციას უდრის, ანაეტრ ადგილას გაჩნდა შუაზე ქერქით დაფა-
 რული პაპულა, ქერქის ქვემოთ გრანულიაცია, რომელშიც
 მრავალი ლეიშმანიები აღმოჩნდა მიკროფაგებში და თავისუფ-
 ლად მდებარე. ამ ცდით ნათლად დაამტკიცეს ფლებოტომითა
 როლი კანის ლეიშმანიის გავრცელებაში.

ლეიშმანია — ეს მეტად მძიმე სწულდება — ჩვენშიცა გავრ-
 ცელებული. ალ. გურკოს აღწერილი აქვს რამოდენიმე შემთ-
 ხვევა საერთო ლეიშმანიისა ჩვენში — კალი-აზარისა. მართალია,

ეს შემთხვევები უმთავრესად შეზობელ ქვეყნებიდან შემოსულებს ეკუთვნის, მაგრამ არსებობს ნამდვილი ადგილობრივად წარმოშობილი შემთხვევებიც. ამ უკანად ჩვენ გვყავს ორი შემთხვევა: ერთი საბურთალოელი (ტფილისი) ბავშვი (ბაქარძისა, 8 წლ.) აქ დაბადებული და აღზრდილი. მეორე გორის მაზრის სოფელ ხიდისთავიდან (ჯაგნიშვილის ბავშვი, 6 წლ.) იქ დაბადებული და აღზრდილი. ამ უკანასკნელს კანის ლეიშმანიაც აქვს. ორივეს ელენთიდან აღებული სისხლი გ. ელიაშვილის დახმარებით დათესილ იქმნა NNN კულტურაში. მიღებულია სუფთა ცოცხალი კულტურა. როგორც საბურთალოსა, ისე ხიდისთავში აუარებელი ფლებოტომებია. ხიდისთავში პაპატაჩიკაა გავრცელებული. აღსანიშნავია—ჩვენში სადაც ლეიშმანია აღმოჩნდა, იქ ფლებოტომებიცაა გავრცელებული.

ჩვენში ძალის ლეიშმანიაც ხშირია. ტფილისის ქუჩებზე ხშირად გვხვდება ლეიშმანიანი ძაღლები. ძაღლის ლეიშმანიის ერთ შემთხვევაში, რომელიც რუსთაველის პროსპექტზე ვნახეთ მ. ფარცვანიძესა და დ. ბარნაბიშვილთან ერთად, დავიჭირეთ და გაცეთისას, აუარებელი ლეიშმანიები აღმოჩნდა ძაღლის ყველა შინაგან ორგანოებში. აქ გვხვდება ძაღლის კანის ლეიშმანიაც. ლეიშმანიანი ძაღლები ბათუმშიც ბლომად ვნახეთ შარშან ზაფხულში იქ მუშაობის დროს; იქ ფლებოტომებიც ბევრია.

ის გარემოება, რომ ლეიშმანიანი ავადმყოფები და ფლებოტომები გვხვდება ერთ და იმავე ადგილას, ჩვენს ყურადღებას იქცევდა 1917 წ. მუშაობის დროს ოსმალეთში. სადაც ჩვენ გავზავნილი ვიყავით ადგილობრივ ტროპიკულ ავადმყოფობათა შესასწავლად.

Sergent-თა უკანასკნელი ცდა და ფლებოტომთა როლი ლეიშმანიის ეთიოლოგიაში საგულისხმოა ჩვენებურ ენტომოლოგთა და ექიმთათვის. ჩვენში გავრცელებულ ლეიშმანიის შესწავლას ფლებოტომთა შესწავლაც უნდა დაუკავშირდეს. ადვილი შესაძლებელია ისინი ავრცელებდნენ არა მარტო კანის ლეიშმანიას, არამედ საერთო ლეიშმანიას—კალია-მაზრასაც. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ მათ გადააქვთ ეს სენი ლეიშმანი-

ით აედამყოფ ძაღლიდან ადამიანზე ყველა ამ საკითხებზე და გამოიკვლევა უნდა ჩვენშიც; ამიტომ საჭიროა ჩვენში გავრცელებულ ფლებოტომთა ყველა სახეებს¹. სხვა სახეთა შორის ჩვენში ჯერჯერობით სავესებით გამოიკვლეულია მხოლოდ *Phl. perniciosus*. აქ ჩვენ მათე შეეჭვრდებით, დანარჩენებზე კი მაშინ, როცა შემთხვევა გვექნება მათი სახის გამოიკვლევისა.

Phl. papatasi-ის მორფოლოგია, ფლებოტომთა ბიოლოგია, აგრეთვე პატარის კლინიკა ჩვენ დაწვრილებით აღვსწერეთ საქ. მუზეუმის შრომებში (1920 წ. № 1). ამიტომ აქ ჩვენ მოკლედ შევეხებით მხოლოდ *Phl. perniciosus*-ის იმ შედარებითი განსხვავებებს, რომლითაც ის განირჩევა *Phl. papatasi*-საგან.

Phl. perniciosus პირველად Newstead-მა იპოვა და ასწერა მალტაში. გარეგნული შეხედულებით ის სავესებით *Phl. papatasi*-ს მოგვაგონებს, საერთოდ ეს ორი სახე ბევრი არაფრით განირჩევა ერთმანეთისაგან, განსაკუთრებით დედალი ფლებოტომები.

Phl. perniciosus-ს ისეთივე ნაზი და გამსჭვრივალე კანი აქვს, ისეთივე გრძელი და სქელი ბეწვებითაა დაფარული, როგორც *Phl. papatasi*-ს. სიდიდით ცოტად უფრო პატარაა. სიგრძით 1,9—2,2 mm. უღრის. უფრო მუქი ფერისაა განსაკუთრებით დედალი. ფეხები უფრო მოკლე აქვს. მე-2, 3 და 4 თათების სეგმენტები თანაბარი სიგრძისაა, ყველა ერთად ცოტად უფრო მოგრძო, ვიდრე მე-5-ე.

მამალი ფლებოტომთა გარეთა სასქესო ორგანოები საზოგადოდ რთული აგებულობისაა და ყოველთვის დამახასიათებელი ფლებოტომთა ჯიშისა და სახის გამოსარკვევად.

მამალ *Phl. perniciosus*-ს გარეთა სასქესო ორგანოები უფრო პატარები აქვს და მუცლის სიგრძის ნახევარს ოდნავ აღწევს. ზევითა სასქესო ბრქუალების დაბოლოება ატარებს 5 მეტად მოგრძო და ძლიერ მოკაუჭებულ ჯაგარს, ორი მათ-

¹ ჩვენში გავრცელებულ ფლებოტომის ერთ სახეს ე. მარცინოვსკიმ *Phl. caucasicus* უწოდა.

განი ზედ ბრტყალებს წვერზეა მოთავსებული, 1 შიგნითა და 2 გარეთ მხარეზე; ქვეითა ბრტყალებს ბოლო კი გრძელ და წვირთ ბეწვებითაა შემოსილი.

Phl. papatasi-ის რთულ ინტერმედიურ გონაპოფიზის მაგივრად Phl. perniciosus-ს აქვს თითის მგზავსი გაგრძელება.

Penis ბოლოში ორთითასავითაა გაყოფილი და მისგან Ductus ejaculatorius ძალიან წინაა წამოწეული.

ქუბრის მუცელი S ფიგურის მგზავსადაა. Thorax-ი კუზიანია. ყოველ აბდომინალურ სეგმენტზე თითო რწყვილი ზორცვია, ბორცვის ბოლოზე კი ორი ვაბრტყელებული ფართო დანამატია. კანის ზედაპირი ხშირი ქერცლისებურ ბუსუსებითაა დაფარული.

ლიტერატურა: 1. R. Doerr und V. Russ. Die Phlebotomen.—Mense. Handbuch der Tropenkrankheiten. E. B. 1913.

2. Doerr, Franz und Taussig. Das Pappataciefieber. Leipzig und Wien 1909.

3. Ch. Joyeux. L'étiologie des Leishmanieses.

La presse médicale. 19 Avril 1922 № 31.

4. Ed. et Et. Sergent, L. Parrot, A. Donatien et M. Béguet. Transmission

du clou de Biskra par le phlebotome (Phlebotomus papatasi Scop.)

Compt. Rendus Acad. Scien. T. 173 № 21. p. 1030,

21. XI. 1921. რეფერ. „Врачебное Обозрение“ დან. 1922

წლ. 15 იანვარს № 1. 5. Gurko. Vier Fälle von Kala-Azar

Separ.-Abdr. aus der Zeitschrift für Hyg. u. Infektionskr.

1913. 6. სიმონ კანდელაკი ავადმყოფობა პაპატაჩი და კო-

ლო Phlebotomus-ი საქართველოსა და მის მეზობელ ქვეყნებ-

ში. საქ. მეზ. შრომ. 1920 წ. № 1.

საქართველოს მუზეუმის მოკმედების მოკლე ანგარიში (1919 — 1921 წ.წ.)

საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ, ერი-
სა და მთავრობის წინაშე მრავალი საკულტურო ორგანიზაციული
საკითხი წაშლიკრა; მათ შორის მთავრობის ყურადღება სამართ-
ლიანად მიტყეული იყო დედაქალაქში მთავარი მუზეუმის დაარსე-
ბის აუცილებლობაზედ. 1919 წ. დსაწყისში, სახალხო განათლების
სამინისტროს თაოსნობით, დაარსდა სპეციალი კომისია, რომელ-
საც დაეწევა საქართველოს მუზეუმის წესდების შეშუშავება. 1919 წ.
1 ავეიტოს, ჟმალდეს საკანონმდებლო ორგანომ მიილო დეკრეტი
საქართველოს მუზეუმის დაარსებისა და მისი წესდების დამტკიცე-
ბის შესახებ; იმავე დეკრეტის ძალით, ყოფილ კავკასიის მუზეუმის
ყოფილი უძრავი და მოძრავი ქონება გადაეცა საქართველოს მუზეუმს.

დაუყოვნებლივ შეუდგენ ახალი შტატის შეგნებას და მიიწვიეს
შესაფერი მცოდნე მუშაკნი; ამასვე მოჰყვა მუზეუმის სამეცნიერო
საბჭოს ჩამოყალიბება, რომლის წევრებად ითვლებიან მუზეუმის
ბანყოფილებათა გამგეები და სახელმწიფო უნივერსიტეტის პრო-
ფესორთა საბჭოს ხუთი წარმომადგენელი; სამეცნიერო საბჭო იკრი-
ბებოდა პერიოდულად საჭიროებისდა მიხედვით. მუზეუმის სამეცნი-
ერო და საადმინისტრაციო საქმეთა უახლოეს გამგეთ საბჭომ აირ-
ჩია და უმალდესმა მთავრობამ დაამტკიცა მუზეუმის დირექტორი.

პირადი შემადგენლობა. მუზეუმის მომუშავეთა პირადი შე-
მადგენლობა ასეთი იყო: დირექტორი ნოე ყოფიანი, იმავე დროს
ასრულებად გეოლოგიის განყოფილების გამგის მოვალეობას.

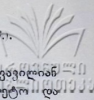
გეოლოგიის განყოფილება — მინერალოგი ალ. თვალქრელიძე,
ასისტენტი გ. სმირნოვი, პრეპარატორი ევ. ლუტკოვი. **ბოტანიკის**
განყოფილება — დრ. გამგე ბ. შიშკინი, ბოტანიკოსი ნ. ვორონიხინი,
ასისტენტი ელ. ქიქოძე. **ზოოლოგიის განყოფილება** — გამგე ბ. უგა-
როვი (1919 — 1920 წ.), ივ. ჩხიკვიშვილი (1920 წლიდან), ასის-
ტენტები: ალ. ილდინსკი ენტომოლოგოსი, პ. სვირიდენკო ზო-
ოლოგა; ტაქსოდონისტი კ. კრელი და პრეპარატორი ვ. რეიში.
ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის განყოფილებანი — გამგე გ. ჩუბი-

ნაშვილი, ასისტენტები: მ. ბარათაშვილისა, ს. იორდანიშვილი, შ. ამირანაშვილი, დ. გორდდევი, მხატვარი ევ. ლანსერე. **ბიბლიოთეკა**—გამგის მოვალეობას ასრულებდა ალ. სვანიძე, თანაშემწე ნ. ქავჭავაძე (1919 წ.), თ. ამირეჯიბი (1920 წლიდან). მუზეუმის მდივნის მოვალეობას ასრულებდა ს. იორდანიშვილი (1919—1920 წ.) და ს. მავალითაი (1920 წლიდან), მდივნის თანაშემწე თ. დვალა, ლაბორატორიის ხუთი მსახური და ორთი მეეზოვე.

საქართველოს მუზეუმმა დაიწყო მოქმედება 1919 წლის მეორე ნახევარში; მიუხედავად ბინის უკიდურესი სივიწროვისა და სხვა მრავალი მძიმე დაბრკოლებათა, მუზეუმი შეუდრეკლად აწარმოებდა სალამორატორიო მუშაობას და სისტემატიურ გამოკვლევას საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებში.

გეოლოგიის განყოფილება. გეოლოგმა ნოე ყაფიანმა დაამუშავა და მოიყვანა წესრიგში ლაზისტანის, გურიის, სვანეთის, კიანთურის და საჩინოს მნიშვნელოვანი კოლექციები. მინერალოგმა ალ. თვალჭრელიძემ მოიყვანა წესრიგში დენის სისტემით მთელი მინერალოგიის სამეცნიერო მასალა. ასისტენტმა გ. სმირნოვმა შეადგინა პეტროგრაფიის სისტემატიური კოლექცია კავკასიის ქვეშის ჯიშებით. პრეპარატორმა ლუტკოვმა დაამზადა რამოდენიმე ათეული თხელი ნაჭრები ქვის ჯიშების მიკროსკოპიულ შესასწავლად. ნ. ყიფიანის ხელმძღვანელობით 1920 წ. მოეწყო დიდი ექსპედიცია გურია-აჭარის მთაგორების შესასწავლად. 1921 წ. ნ. ყიფიანმა შეისწავლა საჩინოს გეოლოგია (ორი თვის მოგზაურობა). 1921 წელს ნ. ყიფიანის ხელმძღვანელობით დაიწყო ტფილისის მიდამოების გეოლოგიის სისტემატიური შესწავლა; მოწყობილია რვავე ხუთმეტრი ექსკურსია. ამგვარად განყოფილებამ საძირკველი ჩაუყარა საქართველოს გეოლოგიის სისტემატიურ შესწავლას. ასეთი მეთოდური ექსკურსიების მეოხებით განყოფილება გამდიდრდა პალეონტოლოგიისა და პეტროგრაფიის საყურადღებო მასალებით, რომელთა ნაწილი დამუშავებულია, ხოლო დანარჩენი მუშავდება. ნოე ყაფიანმა დაბეჭდა: დასავლეთ საქართველოს გეოლოგიური მასალები. I. მანვე დაამზადა: 1) ლაზისტანის გეოლოგიური აღწერილობა და 2) ტფილისის მიდამოების გეოლოგია. გ. სმირნოვმა დაამზადა დასაბეჭდად ბორჩალოს პეტროგრაფია. განყოფილებაში მუშაობდნენ სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტები დ. ლორთქიფანიძე და ივ. კაპრაძე. ცნობებისათვის და სათათბიროდ შემოდით დენ ინჟ. ლ. კონაშუშევსკი, ინჟ. შილნიკოვი ინჟ. ივ. მეძმარიშვილი, პროფ. ზაიცევი, პროფ. ნ. იაკოვლევი, რომის პოლიტექნიკუმის პროფესორი ნაჯრეხე.

ბოტანიკის განყოფილება. ბ. შიშკინმა დაამუშავა ყვავილიან მცენარეების მრავალი მასალა; მანვე მოაწესრიგა სადღებლეთო და საერთო ჰერბარიუმი. ნ. ვორონიხინმა მოაწყო სპორიანი მცენარეების ქვე-განყოფილება; მანვე დაამუშავა განაწესრიგა მრავალი მასალა და შეადგინა სათანადო სიები, ასისტენტ ელ. ქიქოძემ დაამუშავა ატენის ხეობის მასალები. ბ. შიშკინი აწყობდა მეთაუდიურ ექსკურსიებს ტფლისის მიდამოების, ბორჯომ-ბაკურთის და ატენის ხეობის ფლორის შესასწავლად; ამ მიზნით მან მოახდინა რამოდენიმე ათეული ექსკურსია, ნ. ვორონიხინმა შესწავლა მანგლისის და ბაკურთის სპორიანი ფლორა. ელ. ქიქოძემ იმოგზაურა ატენის ხეობაში და შეაგროვა მდიდარი მასალა. ბ. შიშკინმა დაბეჭდა რამოდენიმე შრომა, დამზადებული აქვს ხუთი მოკლე აღწერილობა. განყოფილებაში შემოსულია საჰერბარიო მასალის სულ 22,460 ექზეპლარი. განყოფილებაში შეადგინა სადღებლეთო მასალებისა და საერთო ჰერბარიუმის კატალოგები; განყოფილებაში შექმნა სპორიანი მცენარეების კოლექციები. ყოველ წელს განყოფილების მთელი კოლექციები სამეგრეო ტარდება სადღეინფექციო კამერაში.

ზოოლოგიის განყოფილება. თვალსაჩინო ტექნიკური და სამეცნიერო მუშაობა არის გაწეული განყოფილებაში; მოწყობილია ორნათოლოგიური კაბინეტი. ტაქსოდერმიის ლაბორატორიაში კ. კრელმა დაამზადა მშენიერი ჯგუფები: გარეული ცხვრები, ბორჯომის დათვი, სპარსეთის ვეფხვი, თრაღეოს ფშველი და ფრინველების რამოდენიმე ჯგუფი. ივ. ჩხიკვიშვილმა მოაწესრიგა და შეადგინა ფრინველთა ყველა მასალების სისტემატიური კატალოგი. განყოფილებამ მოაწყო რამოდენიმე ექსკურსია: მანგლისში, ლაგოდეხში, ბორჯომში და ხონის მიდამოებში. განყოფილებამ მოაწყო აკრეთვე, სამეცნიერო მიზნით, შეიდი ნადირობა ყარაიას და ბორჩალოს მიდამოებში. ივ. ჩხიკვიშვილმა დაამზადა დასაბეჭდად კავკასიის ორნითოფაუნის კრიტიკული მიმოხილვა. განყოფილებაში შემოვიდა დიდი კოლექციები: Insecta: 49,757 ცალი. მღრღნელთა დიდი კოლექცია: 4,000 ცალი. ფრინველები და სხვა მასალა 1000 ცალი. სულ 55,000 ცალი. ზოოლოგიის კოლექციები ტარდება სადღეინფექციო კამერაში წელიწადში სამეგრეო.

ეთნოგრაფიის განყოფილება. მთავარი ყურადღება უმდიდრეს კოლექციების დაცვაზე იყო შექცეული. ივ. ლანსერემ და ალ. მათიასევჩმა დახატეს რამოდენიმე ათეული ეთნოგრაფიული ჯგუფები კოსტუმებში. ასისტენტი მ. ბარათაშვილი აწარმოებდა კოსტუმების სისტემატიურ კატალოგის შედგენას. მთავრობის მიერ და-

არსებულ საგანგებო ფონდის მეოხებით, განყოფილებაში შემოვიდა მდიდარი კოლექციები, სულ ათასამდე საკოლექციო საგანი.

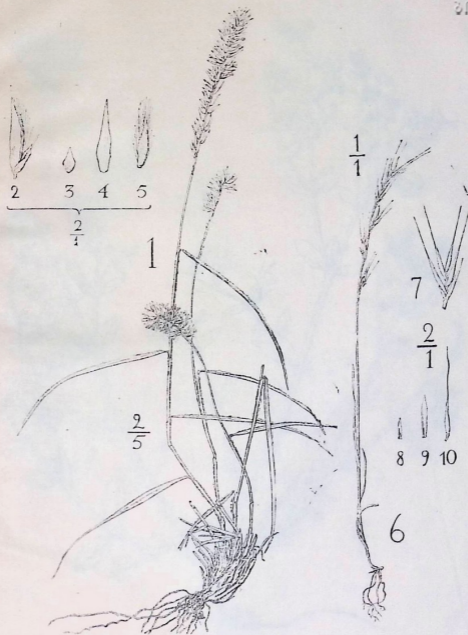
არქეოლოგიის განყოფილება. გ. ჩუბინაშვილი ცდილობდა ზოგიერთი წესრიგი შეეტანა არქეოლოგიის მასალებს დალაგებაში. განყოფილებაში შემოვიდა სულ სამასამდე საკოლექციო საგანი.

ბიბლიოთეკა. გამგე ალ. სვანიძე შეეცადა ელემენტარი წესრიგი დაემკვიდრებინა ბიბლიოთეკის საქმეებში, მაგრამ ბინის უკიდურესი სივიწროვის გამო მან მხოლოდ პერიოდული გამოცემების მოწესრიგება შესძლო. სისტემატიური აღწესებისათვის ბიბლიოთეკაში შემოიღეს საგანგებო ქონების წიგნი. ბიბლიოთეკაში შემოვიდა ექვსი ათასამდე სამეცნიერო ნაშრომი და ადგილობრივი პერიოდული გამოცემები.

მუზეუმის გამოცემანი. მუზეუმის გამოცემის საქმე მინდობილი ჰქონდათ გ. ჩუბინაშვილს და ნოე ყიფიანს. მიუხედავად მეტად სამძიმო პირობებისა, მუზეუმმა გამოსცა ორი მთავარი შრომა: К. Сатунии: „Млекопитающие Кавказского края II“. სიმონ კანდელაკი: „ციება Paratasi და კოლო Phlebotomus“ . რედაქციაში დამოკლებულია დასაბეჭდად: С. Круковский: „Палеолит Гварджилის-კლდე“, Б. Шишкин. Флора Лазистана. ნ. ყიფიანი: ლაზისტანის გეოლოგია, მისივე ტფილისის მიდამოების გეოლოგია. Б. Шишкин: Флора окрестностей Тифлиса.

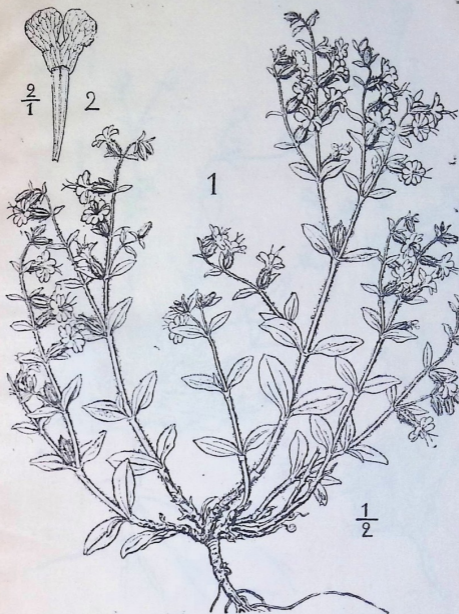
მუზეუმის ახალი შენობის მომთავრების საქმე: 1920 წელს მუზეუმის ადმინისტრაციამ შესძლო მიეღო მთავრობის თანხმობა და დახმარება ახალი შენობის დასამთავრებლად. მთავრობამ დაარსა სააღმშენებლო კომისია, რომელსაც დაეველა სასწრაფოდ დაემთავრებინა ორი ფლიგელი (30 ოთახი). უმთავრესი საპროექტი შესრულებულია და იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ მოკლე მომავალში მუზეუმში შესძლებს გადასახლდეს ახალ შენობაში.

მუზეუმის ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან. 1919 და 1920 წ.წ. მუზეუმმა პირველად სცადა აღედგინა ურთიერთობა ევროპის ანალოგ-სამეცნიერო დაწესებულებებთან: პარიზის, ლონდონის, ნეე-იორკის და რომის მუზეუმებთან. ზოგი ამთავანი დროგამოშვებით უგზავნიდა მუზეუმს თავის გამოცემებს. ლონდონის მუზეუმმა წინადადება შემოიტანა კოლექციების გაცემისა. 1921 წლიდან საქართველო მოსწყდა დასავლეთ ევროპას და მუზეუმშიც უძღურა შეიქმნა განეგრობა ურთიერთობა უფროსს მოძ. მეებთან. 1919 და 1920 წლებში მუზეუმს მრავალი საპატიო სტუმარი ეწვია: გერმანიის, იტალიის, ამერიკის, საფრანგეთის და ინ-

E. Lanceray del.

1-5 *Melica atropatana* SCHISCHK.
6-10 *Nardurus Woronowii* SCHISCHK.

E. Lanceray del

Silene talyschensis SCHISCHK.

E. Lanceray del.

1-2 *Silene Marcowiczii* SCHISCHK.
3-4 *Silene longidens* SCHISCHK.

E. Lancetay del.

Silene propinqua SCHISCHK.

中華民國
國家圖書館